

הפענוח

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק ברייער
לפועלי אגודת ישראל

בתוכן:

- 3 ישובי אבותינו בחצי האי סיני / ד"ר אריה קימלמן .
 - 19 הזמירה בשאר אילנות בשביעית (סוף) / הרב קלמן כהנא .
 - 26 כאשר עשה ולא כאשר זמם — כח הרצון / הרב אריה כרמל .
 - 33 „דרכיה דרכי נועם” — מקור להלכה / פרופ' יהודה לוי .
 - 39 ערכים של יהדות אשכנז שכמעט נשכחו / יונה עמנואל .
 - 44 רבני קצנאלנבוגין ב„וועד ארבע הארצות” / אברהם בריק .
 - 52 הנאה ממת עכו"ם / ד"ר אברהם ס' אברהם . . .
 - 61 שיטת תורה עם דרך ארץ והמסתייגים / מאיר קובר .
- על ספרים ועל סופריהם
- 64 „החסידות” של אהרן מרקוס / הרב גרשון קיציס .

בס"ד ירושלים תשרי תשמ"א * כרך כא, גליון א * המחיר 6 שקל
מנוי שנתי בישראל — 20 שקל בחוץ לארץ — \$ 10.

אל קוראינו!

בטעם מצות שמיטת כספים בסוף שנת השמיטה כתב הרב דוד צבי הופמן ז"ל שבסוף הקציר והאסיף נוהגים עובדי אדמה להחזיר את חובותיהם. כאשר מסתיימת שנת השמיטה אשר אין בה חריש וקציר, דואגת התורה שקיום מצות השמיטה לא יכביד על החקלאי שאין לו אפשרות לשלם את חובותיו. לכן צותה התורה על שמיטת החובות.

דעיון זה בטעם המצוה מסמל את רצון נותן התורה ית' להתחשב בתוצאות שקיום מצות שמיטה גורם אצל אחינו בני ישראל. לא מספיק לקיים מצות שמיטה ע"י זהירות באיסור ספיחים, אלא אנו אף חייבים להתחשב בבעיות הכלכליות שקיום מצות שביעית גורם אצל שומרי שביעית בשדה ובכרם. אין פלא, איפוא, שמצות שמיטת כספים מסירה מחיצות ואף מאחדת, עד שכל העם, אנשים נשים וטף זוכים בחג הסוכות במוצאי שביעית למצות הקהל בבית המקדש, כעין מעמד קבלת התורה – ויחן שם העם נגד ההר.

זכינו בדורנו להתחדשות מצות השמיטה, אמנם בזעיר אנפין, אך בהיקף לא מבוטל. שומרי שמיטה נמצאים ביישובים רבים בארץ, ברמת הגולן, בגליל, שורק ובקוממיות וכן ביישובים חדשים ביהודה ובשומרון. על אף המצב הכלכלי הקשה של המדינה, ראויים ישובים אלה לתמיכה מוסרית ועזרה מעשית מהציבור, כולל משרדי הממשלה. עזרה פעילה נחוצה דוקא בתום שנת השמיטה כאשר תוצאות השמיטה מתבררות בכל חומרתן. מצות שמיטת כספים בסוף שביעית מלמדת התחשבות בקשיים הכלכליים ששמיטת הארץ גורמת אצל עובדי אדמת ארץ ישראל. כך בעבר וכך גם היום.

לקראת השנה החדשה אנו מבקשים את קוראינו למלא את תלוש ההזמנה בדף זה ולשלוח לנו בהקדם;

דמי מנוי לשנה (4 גליונות) – 20 שקל. בתוך לארץ – 10 \$

לכבוד

מערכת המעין

רחוב צפניה 26

ירושלים

הריני חותם בזה על מנוי שנתי ל"המעין" ומצרף בזה דמי מנוי.

השם – – – – –

הכתובת – – – – –

(חתימה)

ומגעיות כלכליות של מצות שמיטה לבעיה כלכלית זעירה של „המעין“. בעקבות עליית המחירים נאלצת המערכת שוב להעלות את דמי המינוי, אך „נחמה“ פורתא בפיה: הוצאות משלוח של „המעין“ בלבד עולות כמחצית דמי המינוי השנתי! זכורים לטוב המוסדות העוזרים לנו להתגבר על הקשיים הכספיים. בגליון החדש נעשה נסיון להרחיב את היקף הנושאים, עניני הגות והלכה, הסטוריה ואף גיאוגרפיה ועוד. כמובן שמחים אנו לפרסם תגובות הראויות להכתב ברוח טובה וברמה נאותה.

בברכת כתיבה וחתימה טובה לכל בית ישראל
ה מ ע ר כ ה

ישובי אבותינו בתצי האי סיני

מבוא

קו רפית-אילת, כגבול בין ארץ ישראל ובין מצרים, אינו גבול טבעי, היסטורי או הלכתי. המקור ההיסטורי היחיד שלו הוא היותו שריד מגבול אדמיניסטרטיבי מלאכותי בין שני מחוזות באימפריה התורכית במשך עשר השנים האחרונות לקיום אימפריה זו. לפני כן היה גבול מצרים בעיר סואץ, והוא הוזה או בלחץ האנגלים שהשתלטו על מצרים, כדי להרחיקו מתעלת סואץ. כמו קו שביתת הנשק („הקו הירוק“) שחצה את גחלות יהודה, אפרים מנשה ובנימין, כן גם קו רפית-אילת חוצה את גחלות יהודה ושמעון, אין הוא גבול ארץ ישראל, אלא הוא היה גבול פלשתינה (א"י).

היקף ההתישבות בדורות השונים

מימי יהושע עד מלכי יהודה¹

הקב"ה אמר ליהושע במפורש כי ארץ ישראל, אשר אותה נתן לנו, מגיעה עד השיחור, צוה לכוללה בחלוקה לשבטים והבטיח להוריש את הגוים

1 על האבות ראה להלן בפרק על גרר. ואין צורך להזכיר את מסעות בני ישראל במדבר, קריעת ים סוף ויתר הנסים שנעשו לאבותינו, ואת מעמד הר סיני, אותו מעמד נשגב שבו קבלנו את התורה. השם הבטיח שלא ישכח מעשה סיני (ברכות ל"ב ע"ב) וציונו שלא לשכוח את מעמד הר סיני (דברים ד' ט'—י'). לא נקראו „בני ישראל“ עד סיני (חולין ק"א ע"ב) [לענין מצות (תוספות שם)]. באו למדבר סיני בתשובה (מכילתא יתרו ב' א'), וכשעמדו על הר סיני לקבל התורה השוּו כולם לב אחד לקבל מלכות שמים בשמחה (מכילתא יתרו ב' ה').

אך זיהוי המקומות שבהם עברו סרס הוברר, ואף מקום הר סיני אינו ידוע, ויש דעות שהוא מתוך לחצי האי — מדרום לעבר הירדן. (על כל פנים, יתכן שסך כל אורך הדרך של נדודי בני ישראל ממצרים ועד לשכם היה ארבע מאות פרסה, אם זהו פירוש הגמרא בכתובות קי"א ע"א למטה (ולכן בנוגע ליעקב לא נאמר ארבע מאות פרסה), אך עץ יוסף בעין יעקב לא פירש כך, וראה מהרז"ו על בראשית רבה פרשה צ"ג סי' ז; ולפיהם משמע שהעיר בה ישב יוסף היתה הרחק, במרכז מצרים). לפי דעות אלה מסתבר שהמסעות ממתן תורה ואילך היו מתוך לחצי האי, מדרום לעבר הירדן. ואף לאלה הסוברים שהר סיני נמצא בתצי האי, ושקדש ברנע היא פטרה, הרי על כל פנים המסעות אחרי קדש ברנע היו כנראה מחוץ לחצי האי. ויש דעה שהר סיני הוא גיבל סין בישר, בקרבת הקצה המערבי של חצי האי (25 ק"מ ממפרץ סואץ, 50 ק"מ מהעיר סואץ), ויש דעות אחרות רבות.

ממנה¹. א. השיחור הוא הנילוס². בספר יהושע³ מפורטים אזורים בהם ישבו עמים שאבותינו לא הספיקו להוריש, כלומר לגרש, בתחילת ההתנחלות בימי יהושע, וביניהם הפלשתים והגשורים⁴, שישבו בצפון סיני. יהושע לכד אמנם גם אזור זה⁵, ואבותינו התישבו שם, מבלי להוריש (לגרש) את הפלשתים והגשורים משם, אך עמים אלה היו מעלים מס לישראל⁶.

1א יהושע פרק י"ג פסוק ג', וראה פסוקים א'—ז'.

2 תרגום לדברי הימים א' י"ג ה', רש"י ורד"ק ליהושע י"ג ג', רש"י ומצודת ציון לישעיהו כ"ג ג' ולירמיהו ב' י"ח, מצודת ציון לדה"א י"ג ה'.

3 י"ג א'—ו'.

4 שם פסוק ב'.

5 רש"י ורד"ק ליהושע י"ג ג', המסתמכים על תחום כיבוש יהושע בפרק י' פסוק מ"א, שהרי תחום עזה הגיע עד נחל מצרים (יהושע ט"ו מ"ז), ונחל מצרים הוא הנילוס כפי שנראה להלן. תחום כעין זה קיים גם בימינו — כאשר עיר חשובה נמצאת בקרבת אזורים נרחבים המיושבים באופן דליל, נכללים גם אזורים אלה בתחום העיר. בחלוקת המחוזות והערים בארץ בתקופת המנדט, הגיעה נפת באר שבע עד ים סוף בקצה הדרומי של הארץ, ותחום הכפרים אשר ברכס הרי יהודה (פרשת המים) בקרבת ירושלים השתרע הרחק מזרחה. אין להתפלא שתחום עזה בימי קדם הגיע עד נחל מצרים (יהושע ט"ו מ"ז), ותחום באר שבע הגיע בדרום עד ים סוף, וראה פירוש ד"ר י. קיל ליהושע עמודים 26—27. כדאי לציין כי עזה היתה אולי העיר החשובה בסוריה (מאמר פרופ' י. מ. גרינץ בקובץ מדעי לזכר משה שור, עמוד 105).

6 כך הראה הר"ש סיריליאן (בפירושו לירושלמי שביעית פרק ו' בתחילת משנה א' (בדפוס ירושלים תרצ"ה בדף פ"ד, בדפוס בני ברק תשי"ח עמודים קע"ד—קע"ה), בהסתמך על כמה פסוקים, ומסיק מהמקראות שיהושע לכד את כל השטח עד הנילוס, והיושבים שם העלו מס (והוא מפרט מקומות רבים שנכללו, בדרך מעזה למצרים, עד בולאק (המקום בו מסתעף הנילוס לשתי הזרועות העיקריות של הדלתה, ליד קהיר). הרש"ס מביא גם את שופטים פרק א' פסוק י"ח, ששבט יהודה לכד את עזה ואת גבולה, שהגיע עד נחל מצרים (יהושע ט"ו מ"ז), ומדבריו יוצא שזה היה כבר בימי יהושע, כמו כמה כיבושים אחרים בפסוקים הסמוכים בשופטים פרק א' (ראה רד"ק ומצודת דוד לפסוקים ה, י), או שכוונתו ל"יהושע וסייעתו".

וכן בספר ניר על ירושלמי שביעית פרק ו' הלכה א' ד"ה מעתה וד"ה ולא. וכן באמונת יוסף (לר' יוסף ב"ר בן ציון הלוי דינקלס) על ר"ש סיריליאן חלה פרק ד' (דף ע"ז ע"ב) "ושמעין מהכי דכיבוש עולי מצרים הוי מנחל מצרים דהיינו נילוס בגבול דרומי מערבי עד טורי אמנוס דהיינו טראבולוס... זכל ההוא שסח מערבי שבין נילוס לטראבולוס חשיב ליה א"י דעולי מצרים לענין חלה ושביעית ומעשרות".

בהעדר גירוש, לא נתקיימה הבטחת השם בשמות כ"ג, ל"א, אף שסיני נכבשה על ידי יהודים פעמים אחדות.

יהושע כבש עד ההר החלקי, ויש דעה⁷ א שזהו ג'בל אתיה וג'בל עג'מה המסתיימים במורד גדול ביותר כלפי ארץ ההרים אשר בדרום סיני⁸, כלומר הוא כבש גם את מרכז סיני, מדרום לרצועת החוף הצפוני בה נשארו יושבים הפלשתים והגשורים.

על הישיבה של יעבץ ראה בהערה 19.

המתיישבים היהודיים סבלו מדי פעם משכניהם גם שם, כביתר חלקי הארץ. הפלשתים התפשטו (והגיעו אף לבית שאן⁹). שאול הציל את ישראל מיד שוסייהם¹⁰ והכה את עמלק בואך שור אשר

7 יהושע י"א י"ז, י"ב ז'.

זא ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כרך ד' עמוד 25.

8 בערך עד קו הרוחב 29° , ג. צ. (כלומר נקודת ציון) 045810 (כלומר קו 045 למזרח וקו 810 לצפון ברשת הקואורדינטות של ישראל. כל המקומות שיוזכרו להלן הם לפי מפות בקנה מידה 1:250,000 של אגף המדידות, אלא אם צוין אחרת).

ר' רפאל מהנובר (בספר זמנים לרמב"ם דפוס וילנא דף ר"י ע"ב), הבין מדברי הרמב"ם בהלכות קידוש החודש פרק י"א הלכה י"ז שלדעת הרמב"ם מגיעה ארץ ישראל עד 3 מעלות מירושלים לכל צד (ירושלים נמצאת ברוחב $31\frac{1}{4}^{\circ}$), כלומר מרוחב כ"ט מעלות עד ל"ה מעלות (בערך בתחום כיבוש יהושע לפי הזיהוי הנ"ל, ובמערב בערך עד תעלת סואץ). מאידך כתב הרמב"ם בפרק י"ח הלכות ט"ו—ט"ז "משלושים מעלות עד ל"ה מעלות". נסתפקתי אם אפשר להבין "משלושים מעלות" במובן מתחילת מעלה שלושים, כלומר אחרי 29° , ושגם כאן מדובר בסווח של שש מעלות (כמו "מיום הראשון עד יום השביעי" שפירושו מתחילת היום הראשון עד סוף היום השביעי). ובקשר לכך נסתפקתי בפרק ט"ו הלכה ג' "משש מעלות" אם הכוונה אולי לקצת יותר מ 5° , וראה בפירוש וברלב"ח להלכה ב'; וכן בפרק י"ז הלכה י"ז האם ב"עשר מעלות" הכוונה אולי מ 9° עד 10° , וראה הלכות ט"ו וט"ז, וכן בהלכות י"ח עד כ"א וראה הלכה כ"ב.

חלוקת ארץ ישראל שממערב לירדן לחלקים שונים לענין קביעת ערי מקלט (תוספתא מכות ג' ג', בבלי מכות ט' ע"ב, ירושלמי מכות פרק ב' הלכה ו' (שם הגירסה "מחברון ליהודה")), נעשתה על ידי יהושע בתום כיבושו, וכנראה על פי התחום שהוא כבש. לכן המרחק מקדש (בנפתלי) לגבול הצפוני הוא בערך כמרחק מקדש לשכם (שהוא 155 ק"מ בפיתולי הדרך של ימינו — אך בימי הבית היו דרכים מרווחות יותר ומסתבר שקצרות יותר), וכנראה שזה מגיע עד בעל גז, גבול כיבוש יהושע בצפון, אך לא ללבוא חמת—אנטוכיא (תרגום ירושלמי לבמדבר ל"ד ח') שהוא הגבול בפרשת מסעי. לפי זה הגיע תחום כיבוש יהושע בכיוון דרומה מארץ ישראל אשר ממערב לירדן עד למרחק בערך דומה מעיר המקלט חברון, אך אין זה בהכרח גבול פרשת מסעי, ובאזור הכמעט לא מיושב (ראה ירמיה ב' ו') בכיוון מערבה דרומה היה תחום כיבושו יכול להגיע הרבה יותר רחוק.

9 ש"א ל"א י'.

10 ש"א י"ד מ"ח. מסתבר שהכוונה לכל העמים סביב ישראל ששסו אותם (כמו בשופטים

על פני מצרים¹¹. יוסף בן מתתיהו הגדיר את האזור שכבש שאל „מים סוף עד פלוסיון אשר למצרים“¹² (ליד בלוזה שבקרבת צפון תעלת סואץ).
 דוד נלחם בגשורי בגרזי ובעמלקי שישבו בארץ בואך שורה ועד ארץ מצרים¹³, כלומר בסיני עד תעלת סואץ, כאמור לעיל¹⁴. לאכיש מלך גת אמר דוד כי פשט על נגב יהודה, נגב הירחמאלי ונגב הקני¹⁵, מכאן שחבלים אלה היו באותו אזור¹⁶, בתחום הארץ שנשארה לרשתה הנ"ל, שבה ישב גם הגשורי¹⁷. עד היום נשתמר זכר ערי הירחמאלי¹⁸ ונגב הירחמאלי בשמות מקומות בקרבת תעלת סואץ וימת ברדויל¹⁹, וזכר ערי הקיני²⁰ ונגב הקני בחלק המרכזי והמזרחי של צפון סיני²¹.

ב' י"ד), כולל שבטי המדבר בסיני שהתפרסמו כשוטים מאז ומתמיד, ונקראו בפי המצרים הקדומים „שסו“.

11 ש"א ט"ו ז'. עיר עמלק שאותה כבש שאל, היתה אולי בנוה פיראן מצפון לג'בל סרבל (ד"ר זאב וילנאי: סיני, עבר והווה, עמוד 240), וראה בסוף הערה 15.

12 קדמוניות, ו', ז', ב'.

13 ש"א פרק כ"ז.

14 שמו של הגרזי נשתמר אולי במרכז סיני, 75 ק"מ מערבה מאילת, בעיר גרסה (לפי הנתונים בספר של הגיאוגרף פתולמי היתה גרסה בקו הרוחב $29\frac{1}{2}^{\circ}$, ומעלה ורבע מערבה מקו האורך של פטרה). ואף בימינו קרוי הוואדי העובר שם בשם ואדי גריס (נ.צ. 069880 — 900 074).

15 לכן יכל דוד לומר כך לאכיש מבלי לחשוש שתפס בדבריו על ידי עוברים ושבים שיספרו שראוהו יוצא לכוזן אחר או שב משם. כמו כן מסתבר שהיה זה אזור מדבר, בו היו לירחמאלי ולקני גמלים, אחרת היו הגמלים שהביא דוד בשלל מעוררים חשד. גם ממקורות אחרים אנו למדים כי הקני ישבו באזור בו ישב עמלק (ש"א ט"ו ה', במדבר כ"ד כ'—כ"ב ורש"י שם). והנה נמצא ואדי קניה 30 ק"מ מצפון מזרח לעיר עמלק (לפי הזיהויים בהערה 11 ובסוף הערה 19).

16 יהושע י"ג ב'. מהפסוק אנו למדים שכל ארץ הגשורי נכללת בתחומי ארץ ישראל.
 17 ש"א ל' כ"ט.

18 רחמה, ליד ימת ברדויל (נ. צ. 954055, 10 ק"מ מצפון מערב לביר עבד), וביר א רחמיה, 30 ק"מ מתעלת סואץ (נ. צ. 921041).

19 יתרו, קני וחבר הם שמות נרדפים (מכילתא תחילת פרשת יתרו). לכן יתכן כי ערי הקיני ונגב הקני, הנזכרים יחד עם ערי הירחמאלי ונגב הירחמאלי באותם הפסוקים, היו בקרבתם: חוד אום אל חברי (נ. צ. 966048, במפת 1:50,000, 14 ק"מ מדרום מזרח לרחמה), וכן 50 ק"מ דרומה-מזרחה משם, בג'בל אל ח'ברי (נ. צ. 974003), וואדי אל ח'ברי שלידו (מנ. צ. 980006 לנ. צ. 975006), וכן יותר מזרחה בח'ברא (בור, נ.צ. 076038), ח'ברי (נ.צ. 074040), ובמפת 1:100,000 גם צנע אל ח'בירא (נ. צ. 061061, ובמפת 1:50,000 גם דרב (דרך) אל ח'ברא, מנ.צ. 060057 לנ.צ. 052043), וראה עמ' 10 ליד הסימון להערה 36.

מענין כי בנ. צ. 953001, 20 ק"מ מערבה מג'בל אל ח'ברי, 30 ק"מ מזרחה מן

בתחילת תקופת המלוכה, בראשית ימי מלכות דוד בירושלים, ישבו

ארטסה 55 ק"מ דרומה מרחמה, נמצאת עריד, ויתכן שזו "ערד לבית ירחם" הנזכרת ברשימת שישק מלך מצרים (ברשימה זו נזכרת עיר אחרת בשם ערד רבת, שהיא אולי ערד שבספר במדבר כ"א) (ראה פירוש ד"ר י. קיל ליהושע, עמודים צ"ט-ק' הערה 30). הוא משער כי ירחם הוא על שם הירחמאלי. אמנם הוא כתב שהמקומות במזרח הגב, אך איתור המקומות ברשימת שישק הוא בעייתי מאד, ושרוי במחלוקת בין החוקרים, שאינם יודעים אפילו את הסביבה בה נמצא מקום זה או אחר, וידוע רק באופן כללי כי המקומות ערד ברשימה הם בדרום ובגב (ראה עמוד 97 ב Simons, Egyptian Topographical Lists.

יעבץ, שהוא עתניאל השופט הראשון (תמורה ס"ז ע"א, תרגום דברי הימים א' ד' ס', ספרי דברים שנ"ב) היה קרובו של ירחמאל. יעבץ יסד ישיבה בערד (שלא במקום של פירות מאכל ומשקה), ואילו באו ללמוד גם בני הקיני (מדרש תנאים דברים עמוד 217, ספרי במדבר ע"ח ודברים שנ"ב). וזהו שנאמר בשופטים א' ס"ז שבני הקיני עברו לגב ערד (לא נאמר "מגב לערד" (= דרומה מערד), והכוונה אולי לאזור הנקרא גב-ערד, כמו גב יהודה, גב כלב וכו' (ש"א כ"ז י', ל' י"ד), אם כי זה יכול להיות גם במובן "מדרום", וראה זכריה י"ד י').

הרלב"ג (דברי הימים א' ד' י') כתב שיעבץ התפלל בעת מלחמה שגבולו יורחב ושיכבוש את אויביו, ותפילתו נענתה, וראה במצורת דוד שם.

גם בני רכב בן חמת (דה"א ב' ג"ה), מבני יתרו (ספרי במדבר עת), היו גרים. הם גרו במדבריות באהלים, ולא היתה להם נחלה בארץ (רש"י לירמיהו פרק ל"ה פסוקים ב', ו'), יתכן שלכן ישבו בסיני, וזכרם נשתמר בואדי אל חמת (מנצ. 037977 לנצ. 036994) וכשכול אל חמת (נצ. 043995, ליד ביר אל חסנה) בקרבת הקני שישב בצפון.

בני הקיני היו גרים מצד אביהם, שנשאו נשים ישראליות, כלומר אמן מישדאל, והיו שונים מיתר הגרים, וניתנה להם נחלה בארץ (תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, הוצאת קופפר, עמודים 102-103), הם ישבו באהלים, ונסעו ממקום למקום (רד"ק לשופטים א' ס"ז). אנו מוצאים מקומות הדומים לשם קיני לכל דוחב חצי האי סיני בחלקו הדרומי:

א) ליד החוף המערבי של מפרץ אילת מול ארץ מדין, במרחק 120 עד 150 ק"מ דרומה מאילת, גיבל קניה או קנוי (נצ. 066742), ואדי קניה (מנ. צ. 065745 ל-077738), גיבל קנוי (נצ. 093759, 5 ק"מ מצפון למעבר שהירה), ואדי קוני-אל-עטשן ואדי קוני-אל-דיין (היורדים מגיבל קוני הנ"ל עד נצ. 095765), באזור בשטח של 1000 קמ"ר.

פרופ' ח' אלבק, בפירושו למשנה "רבי ובית דינו נמנו על קיני וטהרהו" (אהלות פרק י"ח משנה ט') כתב שהמדובר בקיני בדרום ארץ ישראל, כנראה על חוף ים סוף. הזקקות רבי ובית דינו לדון בדיני מקום זה מראה שבימיהם היה שם ישוב יהודי, ולמענו היה צורך לברר מה דין המקום.

ב) במורד לעבר "שלהבת" ואבו רודס שעל מפרץ סואץ — דבת אל חביר (מנצ. 022823 לנצ. 016823), ובקרבתו ביר אקנה (נצ. 025810) והנחלים קנה קניה, יובלי

אבותינו משיחור מצרים עד לבוא חמת²⁰.

בימי שלמה ישבו אבותינו עד הגילוס²¹.

בתחילת ימי בית ראשון הגיע אפוא תחומנו למעשה לגבולות פרשת מסעי, מלבוא חמת עד נחל מצרים, כולל הארץ שנשארה לרשתה בימי יהושע שפורטה ביהושע תחילת פרק י"ג. בני ישראל היושבים בארץ ישראל בגבולות אלה מלבוא חמת עד נחל מצרים הם הקרויים קהל²².

יוסף בן מתתיהו כתב²³ שארץ היהודים הגיעה לפניו עד גסיון גבל. כפי שנראה להלן בפרק על גבולות פרשת מסעי, הכוונה היא לאיים בדרום מפרץ סואץ, וכל סיני נכללה ב"ארץ היהודים".

אסא כבש את גרר אחרי מפלת הכושים²⁴, וכפי שנראה נמצאת גרר בצפון סיני.

בימי עמוס הגיע גבול אבותינו עד הגילוס²⁵.

עוזיהו ניצח את הפלשתים ובנה ערים בפלשתים, וניצח את הערבים שישבו בגור בעל והמעונים²⁶, ושמו הלך עד לבוא מצרים, כי החזיק עד למעלה²⁷. מסתבר שהמדובר באזור ליד הקצה המערבי של ימת ברדויל, הקרוי אל גרית²⁸ ולידו בורצת (= חולות) מען²⁹. המדבר, שבו בנה עוזיהו מגדלים

ואדי סידרי (ספר "הנגב" של ד"ר . בר דרומא, עמודים 197-198, מ.נ.צ. 995815 ומ.נ.צ. 993817 ל.נ.צ. 991814), הנמצאים 30 ק"מ מצפון לפיראן, שיש המזהים אותו עם עיר עמלק (ראה הערה 11), וראה בסוף הערה 15 שהקיני ישב בקרבת עמלק. בקרבת מקום יש מקום בשם ישראלו (ראה בסוף הערה 66). ו-60 ק"מ דרומה מזרחה מביר אקנה נמצא ואדי אל קין ("הנגב" עמוד 294, בערך נ.צ. 042756).

20 דה"א י"ג ה'.

21 תרגום לדה"ב ו' ח'.

22 לענין הקרבת פר העלם דבר של ציבור על הוראת בית דין בשגגה כשרוב הקהל עשו על פיהם (כבלי הוריות ג' ע"א, רמב"ם הלכות שגגות פרק ג' סוף הלכה ב'), ולענין הראיה בעזרה (ירושלמי פסחים פרק ז' סוף הלכה ו' וירושלמי הוריות פרק א' סוף הלכה ב'). קרן אורה ומרומי שדה להוריות ואור הישר לירושלמי הוריות פירשו לענין חובת ראיה, ופירוש זה נזכר בנועם ירושלמי להוריות; לפני משה פירש באופן אחר (אך לפי קרבן העדה ושדה יהושע בפסחים הגירסא היא "להורי" ולא "לראי", ונראה שכך גירסת הרמב"ם).

21 (ב) קדמוניות ח', ו', ד'.

22 דה"ב סוף פרק י"ד.

23 רש"י לעמוס ו' י"ד בצדוף רש"י ליהושע י"ג ג'.

24 בעל פירוש מישור, ולפי התרגום: גרר ומישור מעון.

25 דה"ב כ"ו ז'—ח'. הביטוי קצת מזכיר את מה שנאמר על שלמה (דה"ב א' א').

26 נ.צ. 938051.

27 נ.צ. 944051.

וחצב הרבה בורות²⁸, הוא גם בצפון סיני²⁹.
חזקיהו הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה³⁰ א וכאמור בהערה 5
מסתבר שזה כולל את השטח עד נחל מצרים. בימיו התישבו בני שמעון
בקרב ג'בל מוסא³¹.

בימי בית שני

כבר בתחילת ימי החשמונאים שלטו היהודים בצפון סיני, כפי שמתברר
מההכרה שנתנו שליטים יוונים ליהודה ואחר כך לשמעון³² א, הדבר מראה
שהיה שם ישוב יהודי, קרוב לוודאי ללא נכרים³³ ב.
ממלכת החשמונאים כללה את אנתדון³⁴ ואת רינוקורורה, היא אל עריש
(יסף בן מתתיהו בקדמוניות י"ג, ט"ו, ג'). הוא מנה רק ערים חשובות, ולא
ציין עד איזה מרחק במדבר מערבה משם שלטו היהודים, אך אפשר לדעת זאת
מכך שאפילו אחרי שצמצם פומפיאוס את גבולות יהודה והוציא מתחומה
ערים שבהן ישבו גם נכרים³⁵, היה גבול מצרים בפלוסיון, ובה היה משמר
יהודי חזק³⁶. דבר זה גם מראה שבצפון סיני ישבו רק יהודים, ולא ישבו
נכרים³⁷ א. הגבול נשאר בפלוסיון גם בימי הורדוס³⁸.

28 דה"ב כ"ו י'.

29 "הנגב" עמוד 29.

29א מלכים ב' י"ח ח'.

30 גולדהר: אדמת קודש עמוד ק"א ע"ב. ראה להלן בפרק על שבט שמעון.

30א ראה תרביץ כרך י"ט עמ' 64 קטע שלישי עם תרביץ כרך י"ז עמוד 34 קטע שני שם
סיכום פרופ' גרינץ שגור הגיעה עד השיחור ושור. ואשר לפירוש המלים "עד גבול
מצרים" (חשמונאים א' יא גט), ראה גם להלן בפרק על גבול מצרים.

30ב ראה הערה 33א.

31 הורדוס בנה את אנתדון, וקרא לה אגריפיון. מקומה כנראה בין "חוף העשרה" לזקלה
(ד"ר וילנאי: סיני עבר והוה עמודים 105-106).

32 קדמוניות י"ד, ד', ר'; מלחמות א', ז', ז'.

33 מלחמות א', ח', ז'; א', ט', ג' (תרגום ש. חגי עמודים 32, 34).

33א והנה באמונת יוסף על ירושלמי שביעית פרק ו' הלכה א' (נדפס עם ר"ש סיריליאן
ירושלים תרצ"ה), פירש הרב דינקלס את דברי הירושלמי על גרדיקי, שבגרדיקי לא
ישבו גוים כשנגזרה טומאה על ארץ העמים, כי אין נוייה יפה (דף צ"א ע"ב), וכעין
זה כתב אמונת יוסף במסכת חלה פרק ד' (דף ע"ו ע"א). ובחלה דף ע"ז ע"ב כתב
אמונת יוסף שמה שאמרו שלא נתקדשה הארץ אלא מעכו לאשקלון, אמרו רק לענין
המקומות שהיה בהן ישוב של גוים, כי שם חלה תורת קדושת א"י רק בכיבוש גמור
ע"י גירוש יושביהן ולהושיב בניי תחתם, אבל שאר מקומות (שאינן עכו, אשקלון,
וחברותיהן) שלא היה בהן ישוב של גוים בההיא שעתא, נתקדשו מחילא בביאת יהושע
מיד. ולכן גם הניסים בים, וכן מקומות שלא היה בהם שום ישוב בשעת כיבוש ראשון
מכויב עד הנחר ואמנה יש להן קדושת א"י דעולי מצרים לענין חלה ומעשרות ושביעית

גם אחרי שממלכת הורדוס פוצלה בין בניו אחרי מותו, וערים בהן ישבו יונים הוצאו ממנה³⁵, לא שונה גבול יהודה בסיני — הגיאוגרף היווני סטרבוס³⁶ כתב שהים הסירבוני (ימת ברדויל) נכללת בתחום יהודה. הוא מזכיר^{36א} גם מקום בשם מחנה חבריאס בקרבת פילוסיון, בינה לבין גרהה, ויתכן שזה על שם חבר, כלומר על שם הגרים מבני יתרו (ראה הערה 19) ^{36ב}.

ישוב יהודי חזק היה אף בסוף ימי בית שני. טיטוס הוליד את צבאו ממצרים על גבי השרטון שבין ימת ברדויל והים. דרך זו נותה פחות, ולא היה בה מספיק מים לצבאו³⁷, ובה הלכו צבאות שחששו מהיושבים במדבר. הוא עשה כן כי היתה עליו אימת היהודים שישבו במדבר סיני — וזאת בשנה האחרונה לפני חורבן בית שני!³⁸

אחרי חורבן בית שני

עם חורבן בית שני נקרעו כנראה משטח יהודה האזורים ליד ימת ברדויל ונמסרו לשבטי ערב, כפרס על השתתפותם בדיכוי המרד היהודי, והגבול הוסג לאוסתרקונה במזרח ימת ברדויל³⁹ (גבול מצרים נשאר בפלוסיון⁴⁰).

ואע"פ שלא נתכבשו מעולם והן מחוץ לגבול אשקלון ועכו. ושמא אותן המקומות שמאשקלון עד נחל מצרים הואיל ואין גויין יפה לא חשיבי ולכך לא רצה התנא ליתן בהן סימן.

וכן שאל בשביעית דף צ"ה ע"א ד"ה הניסין, למה ניסין שבים נחשבים לא"י בעוד שאשקלון ועכו לא, ותירץ „ניסין לא הוחזקו לישיבת הגוים בשעת כיבוש, וכיון שנכנסו תוך גבולות הארץ וכבר נתחלקה הארץ לכל השבטים... משו"ה חשיבי להו כא"י לכל דבר... דבהנהו [ניסין] לא היו מוחזקים בהם הגויים בשעת כיבוש".

אם כן יש לומר שהוא הדין למדבר סיני, שבו לא ישבו אז גוים (ירמיהו ב' ו').

34 כשעברה קליאופטרה מלכת מצרים דרך ממלכת הורדוס, הוא לווה אותה עד פלוסיון (מלחמות א' י"ח, ה'), וכן סיפק הורדוס את צרכי החילים הרומאים בעוברם דרך הנגב עד פלוסיון (שם א', כ', ג').

35 קדמוניות י"ז, י"א, ד'.

36 סטרבוס 16.2.34.

36א שם 33. 2. 16.

36ב לפי סטרבוס היה קצה מצרים בפילוסיון, ומשם התחילה פניקיה (שכתובה הוא כלל את יהודה) (שם 21, 2, 16 ובמפה XIV בסוף כרך 8 של The Geography of Strabo, ed, Jones.

37 מלחמות ד', י"א, ה'.

38 „הנגב" עמודים 2 ו-122. על אזור יהודי, העצמאי במידה רבה, שהתקיים ממערב לתעלת סואץ בימי בית שני ואף אחרי כן, ראה להלן בסוף הפרק על גושן (הערה 133).

39 פליני 5.14.

40 פליני 5.12.

גם שם, כמו ביתר חבלי הארץ, המשיכו היהודים שנשארו בחיים בארץ לשבת במקומם גם אחרי אבדן העצמאות, אף במקומות שהרומאים סיפחו למחוזות אחרים, והם קנו או חכרו את שדותיהם מהגויים⁴⁰.

במרד בימי טרינוס היו בידי היהודים גם שטחים מסביב וממזרח לפלוסון, והגויים ברחו לכוון הים. הרומאים שלחו צי וחיל רגלים ונעו בנילוס דרומה, והדפו את היהודים דרומה, שם החזיקו היהודים מעמד יותר זמן מאשר בצפון⁴⁰. שתי בארות בשם כסיבה, מדרום לימת ברדויל ומדרום לפלוסיון, הן אולי שריד משורת בארות שנחפרו למען יהודי קריניקה ומצרים שבאו להשתתף במרד בר כוכבא (= בר כוסבה) (או במרד הנ"ל נגד טרינוס שהיה שנים אחדות לפני מרד בר כוכבא). הבארות רחוקות זו מזו 70 ק"מ⁴¹, ומרחקן מהים (10–15 ק"מ) מתאים לגתיב בו יכלו המורדים לעבור, במרחק מה מהים שבו שלטו הרומאים.

בענין ישוב יהודי בקיני, על חוף ים סוף, בימי רבי יהודה הנשיא, ראה בסוף הערה 19.

גם בפפירוסים וקטעים מהגניזה ותיאורי גיאוגרפיים ונוסעים, מתקופת התלמוד והגאונים, הממלוכים והתורכים, נשתמרו ידיעות על ישוב יהודי: פפירוס שנתגלה מראה כי אף 250 שנה אחרי חורבן בית שני היתה באופתרקונה קהילה יהודית, ופקיד מצרי בכיר היה צריך לשלם לקרן הקהילה דמי מעבר גבוהים עבור המעבר דרך הישוב היהודי⁴².

360 שנה אחרי חורבן בית שני נזכרת קצרה יודאורום (מצודת היהודים) בגבול מצרים בדרך לא"י⁴³ ממזרח לדלתה⁴⁴.

באי תירן התקימה מדינה יהודית בשם יוטבה החל מתקופה קדומה, והיא שמרה על עצמאותה בכל התקופה הפרסית, היוונית והרומאית, ואף מאות שנים אחרי חורבן בית שני, עד שנכבשה בידי יוסטינינוס. הישוב היהודי שם לא פסק גם אחרי אבדן העצמאות⁴⁵.

ברפיח ובפיתחת רפיח היה ישוב יהודי גדול⁴⁶.

40 א ראה דמאי פרק ו' משניות א' וב', חלה פרק ד' משנה ו', גטין פרק ה' משנה ו', תוספתא חלה פרק ב' תוספתא ה' וגטין פרק ג' תוספתא ט"ו (בהוצאת צוקרמנדל ה' 1). ירושלמי דמאי פרק ו' הלכה א' וחלה פרק ד' הלכה ד', בבלי בבא מציעא ק"א ע"א, תוספתא כפשוטה ורעים עמודים 313–315, 810.

40 ב פרופ' א. פוקס, מחנים, גליון ק"ה עמודים קל"א–קל"ב, קל"ד.

41 נ.צ. 987046 ו' 917041.

42 Cor. Papyr. Jud. כרך 3 עמ' 15–16, ושנתון "ארץ ישראל" יג, עמ' 181.

43 ספרו של ד"ר וילנאי עמ' 272 ערך קצרה של היהודים.

44 א. כשר: היהודים במצרים ההלניסטית והרומית עמ' 114.

45 גרץ, המהדורה המלאה, פרק שלישי על תקופת הסבוראים.

46 רפיח נקראה בפי היהודים בשם חצור או מבצר חצור, והיא כנראה העיר חצור שבנחלת יהודה (יהושע ט"ו, כ"ג). בגניזה נמצא מכתב מר' יאשיהו גאון מירושלים

ויקת הקהילה היהודית באל עריש לירושלים גראית גם מכך שהחכם שלמה בן דוד אלערישי, שהעמיד תלמידים, שימש חבר בבית הדין שבירושלים והשיבה הגדולה שבירושלים.⁴⁷

במכתב אחד מתאר חכם יהודי את שבתו במוטאילים (בקרבת נח"ל ים)⁴⁸, ובמקום גרו יהודים.⁴⁹

ממסמכים אחרים אנו למדים כי במשך הרבה מאות שנים היו יהודים בקפיה (מדרום לקצה המערבי של ימת ברדויל), תחנה של שיירות סוחרים יהודיים מאסיה למצרים, ויהודי המקום היו שולחים שלוחים לערי מצרים להודיע על בוא השיירות. על גודל הקהילה מעידה העובדה שאדם שנסע לפני 500 שנה לגבות תרומות, שהה במקום חמישה ימים, וגבה כספים מיהודי קפיה.⁵⁰

הקטע היבשתי של נתיב המסחר הבין לאומי מאירופה להודו ולסין, שעבר מפרמה (שליד צפון תעלת סואץ) לקולוז (שליד העיר סואץ), היה בידי יהודים.⁵¹ ואף בתחילת תקופת הממלוכים נמצאו בפרמה סוחרים יהודיים עשירים.⁵² על העיירה אֶ-חֻזַר שבמפרץ סואץ כתב ר' בנימין מטודלה שיושביה מדברים בלשון תרגום. בעיר ישבו יהודים אף בתחילת התקופה התורכית. אחר כך גורשו כנראה, ובכל זאת שימש גם אז יהודי במשרה רשמית — ממונה על המכס שנגבה מהנוצרים.⁵³

אלה היו שרידים מהישובים היהודיים שהיו בסיני בימי עצמאותנו בסוף ימי החשמונאים, בטרם השתלטו הרומאים על ארצנו.

לפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה נעשו נסיונות על ידי חוגים שונים, ביניהם מהיהדות החרדית, מההסתדרות הציונית ומחוגים אחרים, להתישב

„לשופטים ושאר הזקנים והקהל אשר ברפח בעריה ובבנותיה וכל סביבותיה, חזניהם והמומחים שלהם והפרנסים והעומדים בצרכיהם וסוחריהם“ (מאן : Jews כרך 2 עמ' 71). מכתב אחר נכתב „לכלל הקהל הקדוש הדרים במבצר חצור“ (H. U. C. A., כרך 3, עמ' 278), ומכתב שלישי הוא מר' יהושע בר' עלי החבר מחצור, ונכתב סמוך לפני בוא הצלבנים (מאן שם עמ' 199-200). הקהילה הייתה כפופה לגאוני ירושלים, ופסק של הגאון בירושלים בסכסוך על ירושה ברפית, כובד על ידי המושל הערבי של רפית. גם בית הדין בעיר דמ' אט שבשפך הנילוס היה כפוף לגאון בירושלים (כך יוצא מגויסין שם עמוד 315).

47 ברסלבסקי בידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, כרך י', עמ' 70-71.

48 גויסין כרך 1 עמ' 283. קביעת מיקומה של עיר זו נעשתה לפי המרחקים ב Z.D.P.V. כרך 21 עמ' 120-122.

49 גויסין : הישוב בארץ ישראל כראשית... עמ' 328 הערה 35.

50 ד"ר וילנאי עמ' 261-264.

51 פרופ' דינור : ישראל בגולה, א (1), עמ' 367.

52 ד"ר וילנאי עמ' 248.

52 שם עמ' 91, 294.

בפיתחת רפית, באל עריש ובכל רחבי חצי האי סיני, ונקנו 10,000 דונם⁵².
ולפי מקור אחר, יותר מ 50,000 דונם⁵³.

בועידת השלום אחרי מלחמת העולם הראשונה דרש חיים ויצמן בשם
ההסתדרות הציונית כי גבול ארץ ישראל שעליה ניתן המנדט יהיה באל עריש.

אחרי כיבוש סיני בתשכ"ז ישבו יהודים במקומות רבים:
נח"ל מורג, ימית, משורה, אחימר, נח"ל חרובית, נח"ל סוכות, סופה, שדות,
אשל, נתיב העשרה, אוגדה, ניר אברהם, דקלה, תרס"ג, עצמנה, נח"ל סיני,
נח"ל ים, (כל אלה בקרבת החוף הצפוני), „קדש ברנע“, גביעות, „די זהב“,
נעמה, אופירה (במפרץ אילת), שלהבת (ליד אבו רודס), שדה עלמה, רפידים.

אזורים ומקומות על שם אבותינו

אין להתפלא אפוא כשאנו מוצאים בכל חצי האי שמות מקומות המזכירים
את אבותינו, כי זאת לדעת — יש ואבותינו קראו למקומות בהם התישבו
בשמות אבות השבטים והמשפחות⁵⁴. השמות עברו גלגולים שונים בפי הערבים,
ולעתים שונו במקצת למלה בעלת משמעות בערבית, אך במקרים רבים אפשר
לגלות את השם המקורי לפי הצליל של השם הנוכחי⁵⁵. בדרך זו נעשו רוב
הזיהויים של מקומות בארץ ובסביבתה הנזכרים במקורות, וגם כאן עלינו
להשתמש בדרך מקובלת זו. הזיהוי מתחזק כשיש זה בקרבת זה שני מקומות
ששם מזכיר שני שמות הנזכרים יחד במקרא.

יש מקומות על שם השבטים, מיהודיה שבקרבת מפרץ סואץ, ועד ג'בל
שמעון⁵⁶ הנמצא על פרשת המים שממנה מתפלגים הנחלים היורדים לוואדי
אל עריש מזה ולערבה מזה, 60 ק"מ מערבה מהישוב המכונה היום יטבתה⁵⁷.
יש מקומות על שמות ראשי שבטים אלה, המנויים בדברי הימים א' פרק ד'⁵⁸.

⁵² אפרטים על כך במאמר פרופ' מ. אליאב בכתב העת קתדרה, חוברת 3, עמ' 117-208,
בעיקר 130-135, 161-162.

⁵³ שם עמ' 178, 184, 185, 191, וראה עמ' 193, 196-200.

⁵⁴ כגון גלעד, חות יאיר, גבח (במדבר ל"ב); בני דן קראו לעיר ליש בשם אביהם דן
(שופטים י"ח כ"ט); וכן „עיר דוד“.

⁵⁵ יש להעיר כי בפי הבדואים מתחלפת האות ק עם האות ג, ואותו מקום רשום במפות
שונות פעם באות ג ופעם באות ק.

⁵⁶ נ.צ. 096924: 60 ק"מ ממערב לישוב יטבתה, 20 ק"מ מדרום מערב לכונתילה, 30 ק"מ
מצפון מזרח לא-תמד.

⁵⁷ הר זה נמצא 80 ק"מ דרומה מעין קודירת, והדבר מראה שכני שמעון ישבו הרחק
דרומה מעין קודירת, ואי אפשר לזהותה עם עיר הגבול קדש ברנע.

⁵⁸ פרקים ד' ה' מפרטים את התישבות שבטי ישראל באזורי המדבר אשר בדרום (פרק ד')
ואשר במזרח (פרק ה').

שבת שמעון

יוסף בן מתתיהו כתב שנחלת שמעון השתרעה עד גבול מצרים⁵⁸ (שהיה בקרבת תעלת סואץ⁵⁹). ואכן אנו מוצאים מקומות על שמות בני מטה שמעון עד לקרבת האגם המר ועד לפתחי מפרץ אילת ומפרץ סואץ. בימי חזקיהו המלך ערכו כל משפחות שבט שמעון⁶⁰ מסע התישבות במבוא גדור עד מזרח הגיא⁶¹. גולדהר⁶² זיהה את מבוא גדור עם עלו (= מישור) אל עג'רמיה⁶³ ששטחו 200 קמ"ר במרכז החלק הדרומי של חצי האי, 18 ק"מ מצפון לג'בל מוסא; ואת גיא גדור ("הגיא"⁶¹) הוא זיהה עם ואדי אג'דר (או אחר), היורד ממישור זה למפרץ סואץ. באזור זה מצא גולדהר⁶⁴ שמות כמה נחלים הדומים לשמות ראשי משפחות שמעון המנויים בפרק ד'⁶⁵. בטבעת רחבה יותר סביב אזור זה נמצאים מקומות נוספים ששמותיהם דומים לשמות ראשי משפחות שמעון המנויים שם⁶⁶.

58 קדמוניות ה', א', כ"ב. וראה בסוף הערה 122.

59 יוסף בן מתתיהו כתב (במלחמות ד', י', ה') שהגבול המזרחי של מצרים הוא הים האדום (ים סוף), ומדבריו שם יוצא שפלוסיון היתה בקצה הצפון מזרחי של מצרים. מסתבר כי בית לבאות שהיא מערי נחלת שמעון (יהושע י"ט ו') היא בית הלבאי, המצוירת בכתובת מצרית, בערך מתקופת ההתנחלות בימי יהושע, כסמוכה ל"מים המבדילים" (הגילוס) (ראה ספרו של ד"ר וילנאי עמ' 10-11). כנראה שזו העיר שנקראה בפי היוונים ליאונטופוליס (ליאון-לבאי) בקרבת הדלתה, והנקראת היום בפי הערבים תל אל יהודיה!

חצר סוסה (הנוכרת ביהושע י"ט ה' לפני בית לבאות), או חצר סוסים (דה"א ד' ל"א) בנחלת שמעון — לפי שמה קרובה אולי למצרים, שהיתה מקור הסוסים. (יתכן שזה המקום "בית ססו" בכתובת מצרית המובאת בספר היובל לקויפמן עמוד י"א).

60 המלבי"ם בפירושו לדה"א ד' ל"ד—ל"ח הסביר שבשבט היו שלוש עשרה משפחות, שישבו בשלוש עשרה ערי השבט המנויות בפרק.

61 דה"א שם.

62 בספר אדמת קודש דף ק"א ע"ב.

63 ג. 043798-060798 בערך.

64 אדמת קודש דף ק"ב ע"א.

65 ואדיות על שמות יושה (פסוק ל"ד), זיוא (פסוק ל"ו), וישוחיה (פסוק ל"ו).

66 במזרח, באזור היורד למפרץ אילת: משמע, נשיא השבט (דה"א ד' כ"ה) — שני הרים בעלי אותו שם ג'בל אום מסמא, שהמרחק ביניהם 30 ק"מ, מראים על גודל שטח ההתישבות שם (ג. 096769), ליד דהב המכונה די זהב, ו-078789). 15 ק"מ דרומה משם: בניה, נשיא משפחה (פסוק ל"ו) — קבר בניה (ג. 094754, על החוף 5 ק"מ מזרחה ממערב שהירה), 30 ק"מ דרומה משם: עדיאל, נשיא משפחה (באותו פסוק) — ג'בל אום עדוי (ג. 066729), וואדי אום עדוי, היורד ממרכז החוף הדרומי של חצי האי (מג. 063728), אל הקצה הדרומי של מפרץ אילת ליד נכב שליח מיצרי תירן. בדרום: עשיה, נשיא משפחה (באותו פסוק) — ואדי ע'שי (מג. 050711, לג. 050711).

גם ליד ג'בל שמעון יש ואדיות המזכירים שמות נשיאי משפחות. בשבט⁶⁷, וכן 100 ק"מ צפונה משם⁶⁸. לכל אורך אמצע חצי האי, מעל-עריש בכוון לדרום ולדרום-מערב, עד החוד הדרומי של חצי האי, נמשכת שרשרת מקומות שזכר נשיאי משפחות שמעון נשתמר בשמותיהם (תחילה (כלומר בחלק הצפוני) יש מקומות על שמות נשיאי השבט ושמות המשפחות, ואחר כך (בחלק הדרומי) על שמות נשיאי המשפחות). מספרם הרב לא מקרה הוא. המרחק האחד של כמה עשרות קילומטרים ממקום אחד לשני מראה על חלוקת סיני לאזורים למשפחות השונות בשבט שמעון⁶⁹.

050705), ליד הקצה הדרומי של מפרץ סואץ, מול האיים קיסוס וגובל אשר עד אליהם הגיעה ארץ היהודים לפי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ח', ו', ד'), ראה להלן בפרק על הגבול בפרשת מסעי. 13 ק"מ מזרחה מואדי ע'שי — צחר, משפחה בשמעון (בראשית מו י, שמות ו' ט"ו) — ג'בל צחרא (נ. צ. 064713). הר זה, כמו ג'בל אום עדוי, הוא מההרים הגבוהים ביותר בחוד הדרומי של חצי האי. צפונה משם: נמלך, נשיא משפחה (פסוק ל"ד) — ג'בל אום מלך, אחד ההרים הגבוהים שבחצי האי (2166 מ' מעל פני הים) (נ. צ. 056746, 40 ק"מ ממזרח לא-סור). 40 ק"מ דרומה משם נמצא ואדי אום מלך, 15 ק"מ מצפון לחוד הדרומי של חצי האי.

צפונה-מערבה למבוא גזור (בקרב יושה (באותו פסוק) לפי זיהוי גולדהאר): משובב, נשיא משפחה (באותו פסוק) — שיח שביב (נ. צ. 005809, 30 ק"מ מזרחה מאבו רודס (יש והערבים מכנים בשם שיח גם יהודי נשוא פנים, ומכבדים קברים יהודיים עתיקים ומכנים את הקבורים שם בשם שיח), חמואל, מבני שמעון (פסוק כו) — ואדי חמילה מצפון מערב לואדי בורק, בערך נ. צ. 013815 (משל: דרום סיני עמודים 5, 13). ובאותו אזור: ישראל, מצפון לג'בל סרבל (במפת ניכור, בספר של ד"ר וילנאי עמוד 68—69). (גם במפה זו מסומן חמילה הנ"ל).

בצפון: אליועיני, נשיא משפחה (פסוק ל"ו) — ביר עינה (נ. צ. 054816). המקום המערבי ביותר הידוע לנו המזכיר נשיא משפחה בשמעון הוא יושביה (פסוק ל"ה) — אשובי, 30 ק"מ מערבה מביר גפגפה ו-25 ק"מ מהאגם המר (נ. צ. 938981). 67 מג'בל שמעון יורד ואדי א'שמיה (מנ. צ. 080931 לנ. צ. 072944), המזכיר את שמעיה, נשיא משפחה (פסוק ל"ו), וואדי שרויה — המזכיר את שריה, נשיא משפחה (פסוק ל"ה) (מנ. צ. 097925 ל-112925).

68 ישימאל, נשיא משפחה (פסוק ל"ו) — אם סמו (נ. צ. 069039, 10 ק"מ מצפון לאבו עויגילה ולאום קטף).

69 הבארות אבו זכרי (נ. צ. 031061) ואל מסמי (נ. צ. 031057), 4 ק"מ מערבה מאל-עריש, מזכירות את נשיא השבט זכור ואבי אביו משמע (פסוקים כ"ה וכ"ו). משם נמשכים בשרשרת לכון דרום-מערב מקומות על שמות משפחות ונשיאי משפחות בשבט: במרחק 30 ק"מ מבארות אלה נמצא כתיב א שויל (נ. צ. 012040), 30 ק"מ דרומה משם נמצא ביר אום וריב (נ.צ. 000008, בג'בל מע'רה) ו-20 ק"מ דרומה יותר ראש ימין (לפי הספר "הנגב" עמוד 44) וואדי ימין (מנ.צ. 002976 לנ.צ. 094989, 20 ק"מ מזרחה מביר גפגפה המכונה רפידים) — על שמות שלושת משפחות האחים שאול,

שבט יהודה

נחלת שמעון היתה מפוצלת בתוך נחלת יהודה⁷⁰, ואין קו גבול אחד שמעברו האחד יהודה ומעברו השני שמעון. לכן אנו מוצאים זה ליד זה מקומות על שמות אנשים משבטים אלה. אך שמות המקומות מראים בכל זאת שנחלת יהודה היתה באופן כללי יותר צפונה ומערבה, והדבר מתאים למה שהונח על פי מקורות אחרים (ראה מפת נחלת יהודה ונחלת שמעון בפירוש ספר יהושע, ע"י ד"ר י. קיל, של מוסד הרב קוק, עמוד קל"ד, בה מגיעה נחלת יהודה עד תעלת סואץ של ימינו, ונחלת שמעון נמצאת יותר דרומה, ואף היא עוברת מערבה מואדי אל עריש).

המקומות רבים, מואדי כליבי⁷¹ (שליד ג'בל שמעון), וראס אל כלב⁷² (70 ק"מ מדרום-מערב לאילת) — נגב כלב במקרא⁷³, עד מקומות בשם יהודיה בקרבת מפרץ סואץ⁷⁴.

הגרים

בענין מקומות מושבם של הגרים ראה הערה 19.

יריב וימין בני שמעון (דה"א ד' כ"ד). (בענין השינוי בין וריב ליריב יש לזכור כי יש והאות י' בעברית נהפכת ל' בערבית, כמו בפעלים ירד, ירש).

ליד ואדי ימין נמצא ואדי אום שמרה (מ.נ.צ. 000978 ל.נ.צ. 996990 מדרום לביר רוד סלם), המזכיר את שמרי, נשיא משפחה בשבט זה (פסוק ל"ז). 25 ק"מ ממזרח לואדי ימין מתחילים מקומות על שם ישוחיה, אף הוא נשיא משפחה (פסוק ל"ו), והם נמשכים דרומה למרחק של יותר ממאה ק"מ: ואדי א שיח (מ.נ.צ. 025968 ל.נ.צ. 029963), ואדי א שיחה (מ.נ.צ. 003905 ל.נ.צ. 015912, 30 ק"מ מדרום מערב לקלעת נחל), א שיחה (נ.צ. 009859).

70 יהושע י"ט א', ותרגום יונתן ופירוש אבן עזרא לבראשית מ"ט ז'.

71 שמות הוודיות דומים לנסיות של השם כלב שמצאנו במקרא: כלבו קרי כלבי (ש"א כ"ה ג') וכלובי (דה"א ב' ס' וראה רש"י שם).

72 "הנגב" עמ' 365, נ. צ. 094833, 10 ק"מ מערבה מעין אל פורטגה, 20 ק"מ מערבה מנביעות. זכר ארדון בן כלב (דה"א ב' י"ח) נשתמר אולי בואדי ארדה (נ. צ. 093857, 20 ק"מ מצפון לראס כלב, ובואדי — ראס — ונקב — ארדה (מ.נ. צ. 060800). ל.נ. צ. 075820, כשלושים ק"מ מדרום מערב לראס כלב), ובג'בל ארדיני (נ. צ. 095774). זכר רגם נכד כלב (שם פסוק מ"ז) נשתמר אולי בביר רגים (נ. צ. 020853) וזכר נעם בן כלב בן יפונה (דה"א ד' ט"ו) — ברקיבת א נעימה (נ. צ. 996900).

73 שני הוודיות כליבי, שביניהם שטח נרחב, מתאחדים בנ. צ. 111922, ונשפכים אחר כך לואדי אכתירת (המתחיל בנ. צ. 095913), ויובל אחר של ואדי אכתירת נקרא אחריתי (נ. צ. 125894, ליד "בקעת הירח") — המזכירים את נגב הכרתי, הנזכר יחד עם נגב כלב בש"א ל' י"ד.

74 מוצאים אנו כל כך הרבה שמות מקומות בצפון סיני המזכירים את שמות בני פרץ, וביחוד את בני משפחת חצרון, או המזכירים שמות מקומות בהם ישבו בני משפחה זו, שלא יתכן שהדבר מקרה. וראה בהע' 19 על הישיבה של יעבץ, שהיה מכני חצרון.

סיכום

סיכומי של דבר הוא, שמתוך המקרא, התרגומים הארץ-ישראליים העתיקים, כתבי יוסף בן מתתיהו וגיאוגרפים והיסטוריונים נכריים, ושמות מקומות רבים מאד, מתברר שהיהודים ישבו ברחבי חצי האי סיני, הן בכל חלקו הצפוני, הן

ירחמאל וכלב היו בני חצרון, וחמול היה אחי חצרון ועל שמו נקראה משפחה בשבת. והנה, 4 ק"מ מביר רחמיה (לעיל הערה 18), נמצאת ביר חמיל (נ. צ. 924039, 30 ק"מ מקנטרה שבתעלת סואץ), ו-35 ק"מ דרומה מערבה מביר חמיל, 5 ק"מ מפירדן, נמצאת ביר הודה (יהודה) (נ. צ. 900015). זכר חצרון נשתמר בג'בל אום חצירה (נ. צ. 077973, 60 ק"מ מערבה מבאר עדה), ויתכן שזו העיר חצרון שבנחלת יהודה (יהושע ט"ו כ"ה). (יתכן שגם בג'בל , ואדי , ועין - ח'ד'רה, 20 ק"מ מדרום לראס אל כלב הנזכר בהערה 72, נשתמר זכר חצרון (ראה ד"ר וילנאי: סיני עבר והווה עמ' 144—145), ואולי גם בג'בל ח'ד'רה (נ. צ. 075855).

וזכר דרע בן זרח בן יהודה (דה"א ב' ו') — בואדי דרעיה (על פי תיאור המקום בספר של משל: דרום סיני עמ' 242—243 זה בערך בנ. צ. 045760), וזכר ראיה נכד יהודה (דה"א ד' ב') — כמוית רין, (נ. צ. 062795), 10 ק"מ מדרום לראס ארדה שנוכר בהערה 72.

גם שמות ערי מ אחרות בנחלת יהודה שנוכרו באותו פרק (יהושע פרק ט"ו), נשתמרו: לחמס (שם פסוק מ') — עתה לחמסה (נ. צ. 021055), בין אל עריש לימת ברדויל; 10 ק"מ מזרחה משם: הגדרה (פסוק ל"ו) — אל מגדרה (נ. צ. 031053, במפת 1:50,000 או גוז (= גבעה) אל גדירי (נ. צ. 991049, במפה הנ"ל, ליד ימת ברדויל); גדרותים (באותו פסוק) — שני מקומות סמוכים זה לזה: גוז אל גדירי (נ. צ. 047052, 10 ק"מ צפונה מזרחה מביר א'לחפן) ונגע אל גדירי (נ. צ. 057044, במפת 1:50,000); 80 ק"מ דרומה מגדרותים: מגדל גד (פסוק ל"ז) או חצר גדה (פסוק כ"ז) — ח'שם (= צוק) אל גד, (נ. צ. 043972, 20 ק"מ מדרום מזרח לביר אל חסנה), גבעה בעלת ערך אסטרטגי רב החוסמת את המעבר לאורך ואדי אל עריש, וחולשת עליו ועל המעבר מהדרום לצפון בין ג'בל הלל וג'בל יעלק; 20 ק"מ דרומה מזרחה מח'שם אל גד: נעמה (פסוק מ"א) — רוד אל נעמי (מנ. צ. 064956 לנ. צ. 058066, 30 ק"מ ממערב לכנתילת קריה); 60 ק"מ צפונה מזרחה משם גדרות (באותו פסוק) — עין אל גודירת או קודירת (נ. צ. 095008, ליד קוצימה), במקום נמצאים שרידי מבצר מהתקופה הישראלית; חצור (פסוק כ"ג) — רפיח (ראה הערה 46); שוכה (פסוק ל"ו) — א'שוכה בקרבת רפיח (נ. צ. 082074); מערבה משם: עזקה (באותו פסוק) — זעקה, לפי זיהוי בספר כפתור ופרח סוף פרק י"א; תפוח (פסוק ל"ד) בית תפוח(ח), 14 מיל מערבה מרפיח (ד"ר וילנאי: סיני עבר והווה עמוד 116) שהוא המקום ה-39 ברשמת שישק. פרופ' גרינץ (בספר היובל לקויפמן עמוד י"א) ציין כי ברשימה מצרית קדומה של תחנות בדרך מאזור תעלת סואץ לרפיח, מופיעים שמות עבריים של מקומות רבים: שבואל [יש שבואל בן גרשום בן משה, שנקרא "ראש" (דה"א כ"ג, ט"ו; כ"ו, כ"ד),

לאורך האזורים הסמוכים לתעלת סואץ ומפרץ סואץ ומפרץ אילת, עד לפתחיהם הדרומיים של שני המפרצים, באזורים נרחבים בדרום סיני, ולאורך מרכז חצי האי מצפוני עד דרומי.

אבותינו עיבדו שטחים שניתן היה לעבד⁷⁵ בתוך המדבריות ובין הצוקים ובנחלים, חפרו בארות⁷⁶, ניצלו שטחי מרעה, הפיקו מחצבים ועסקו בדיג. קשה לנו לתאר זאת לעצמינו, לנוכח המראה השומם הנוכחי⁷⁷. אך גם עמק יזרעאל, חלקים מהשרון והנגב הצפוני נראו לפני מאה שנה כשממה שאין ליישבה, וכמקום שקשה להאמין שהיה מיושב. כבר כמה שנים אחרי חורבן הארץ התקשו להבין כיצד היתה הארץ מיושבת ופורחת⁷⁸. מלבד זאת הרבה שטחים המכוסים היום בחול לא היו מכוסים בחול לפני אלפי שנים.

אך מלבד זאת, סיני על מרחביו מלאי המכשולים, הוא המנעול הדרומי של הארץ, ועל חשיבות השליטה בהם כדי לעצור התקפות ממצריים אפשר ללמוד מההיסטוריה — יותר מחמישים פעמים פרצו אויבים לארץ מכוון סיני ורצועת עזה וכבשו את הארץ⁷⁸.

[המשך, כולל מפה, בגליון הבא]

באר אבי שגוב [שגוב היה בנו של חצרון (שם ב' כ"א), ראה גם ד"ר וילנאי עמ' 11], ענין [בערי יהודה היתה ענים, לפני גושן (יהושע ט"ו, נ')], (ברשימה אחרת יש ענין [הענים, בערי יהודה (שם פסוק ל"ד)].

נחש [היתה "עיר נחש" שראשה היה מבני חצרון (דה"א ד', י"ב); יש לשער שעיר נחש היתה בסיני, בו רבים הנחשים (דברים ה, ט"ו); מכילתא בשלח — ויסע א', וראה "הנגב עמודים 474—475)].

חברת.

75 על הפוריות, והעיבוד בימינו, ראה בספר "הנגב עמודים 13, 22—25, 28, 32, 70, 87, 102—107, 110, 115, 183, 190, 237, 242, 252, 267—269, 278, 295 ובתיאורי הנחלים השונים ובספר של משל: דרום סיני סוף עמ' 64 ותחילת עמ' 65; ועל החקלאות, המדעה והצומח ראה "הנגב" עמודים 456—470. מסתבר שהישוב סיני היה יותר דליל מאשר ביתר חלקי הארץ, ביחוד במרכז סיני ובדרומו. על הדגים ראה שם עמ' 142, ובעמ' 118 מובאת הגמרא ע"ז ל"ט ע"א בדבר דגים מפילוסין, ובעמוד 120 הערה 2 על המלח שהופק מימת ברדויל. ובעמ' 118 על הבד מפילוסין לבגדי כה"ג ביו"כ.

76 עד היום מעידים על כך שמות של הרבה בארות.

77 הצפיפות בא"י שממערב לירדן יחד עם סיני היא כבר עתה פי 2 מהצפיפות הממוצעת בעולם, או פי 5 מהצפיפות במדינות ערב.

77א כתובות קי"א ע"ב וקי"ב ע"א.

78 ראה באטלסים של כרטא, על החשיבות האסטרטגית, ראה מסכ"ל: עקד ההיסטוריה, תשכ"ה, מאמר סא"ל גיחון (נדפס גם ב"סיני, קובץ מאמרים" של המדור לידיעת הארץ בחברה הקיבוצית, בחלק "מערכות סיני"), וכן את מאמרו על החשיבות האסטרטגית של רצועת עזה, בכתב העת קתורה, חוברת 6 מעמוד 133.

זמירה בשאר אילנות בשביעית

[סוף]

שמיטה בזמן הזה לרמב"ם

בקשר לדעת הרמב"ם הדבר יכול להיות תלוי בדעתו אי שמיטה בזמן הזה מה"ת או מדרבנן. ושוב אעתיק דברים הרשומים לפני מזמן.

כתב הרמב"ם (ה' שמיטה ויובל פ"ט ה"ב): אין שמיטת כספים נוהגת מן התורה אלא בזמן שהיובל נוהג שיש שם שמיטת קרקע, שהרי ישוב הקרקע לבעליו בלא כסף. ודבר זה קבלה הוא. אמרו חכמים בזמן שאתה משמיט קרקע אתה משמיט כספים וכו' ובזמן שאין שם שמיטת קרקע אין אתה משמיט כספים בשביעית וכו'.

מקור לדברי הרמב"ם היא גמרא בגטין (ל"ו ע"א). הגמרא דנה שם בענין פרוסבול ושואלת: ומי איכא מידי דמדאורייתא משמטא שביעית והתקין הלל דלא משמטא (רש"י: ועקר דבר מן התורה). אמר אביי בשביעית בזמן הזה ורבי היא — כאמור במו"ק. לפי פירושו של רש"י לומד רבי שאין שמיטת כספים — השמטת חובות — נוהגת אלא בזמן ששמיטת קרקע — איסורי עבודה והפקרת הפירות בשביעית — נוהגת. ובזמן הזה שבטלה קדושת הארץ — כפי הנראה מפני שקדושה שניה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבא, אין שמיטת קרקע נוהגת מן התורה, על כן אין אף שמיטת כספים נוהגת מן התורה, אלא מדרבנן, והלל התקין פרוסבול שלא תשמט השמטת כספים שהוא מדרבנן. כך מתפרשים הדברים ע"פ רש"י במו"ק (ב' סע"ב): וזה דבר השמטה שמוט — כתיב בהשמטת כספים, אמאי כתוב תרי זימני שמטה שמוט, בזמן שאי אתה משמט קרקע כו' — מכלל דאיכא זמן דלא משמט קרקע, ואיזה זה בזמן הזה. ע"כ. ואף דשדו ביה נרגא ביחוס הפירוש המודפס בשס"ם שלנו לרש"י (ע' פירוש רש"י למס' מו"ק מהדורת אפרים קופפר, ירושלים תשכ"א) הרי הם מתאימים לדברי רש"י בגטין ל"ו ע"א: בזמן שאי אתה משמט קרקע — כגון עכשיו שבטלה קדושת הארץ. אי אתה משמט כספים — אע"פ שהשמטת כספים חובת הגוף היא ואינה תלויה בארץ, ילפינן בהיקשא דלא נהגו ע"כ. אמנם בגטין מביא רש"י לפני זה: אע"ג דהלל בבית שני הוה, סבירא ליה לאביי דבבית שני הואיל ולא היה יובל נוהג לא נהגו שמיטין מדאורייתא... ומצאתי בתלמידי רבינו יצחק הלוי שכתב במסכת גטין בירושלמי מנין שאין שמיטה נוהגת אלא בזמן שיובל נוהג שנאמר וזה דבר השמיטה שמוט אחת שמיטת יובל ואחת שמיטת שביעית, אבל בתו"כ ראיתי דשביעית נוהג בזמן שאין יובל נוהג ואומר אני שהוא מחלוקת עכ"ל. נ"ל שרש"י רצה מקודם לפרש הגמרא ע"פ ההיקש בין יובל לשמיטה ולא נהגה שמיטה בזמן הלל מפני שלא נהג יובל, אבל אח"כ הביא דבמחלוקת היא שנויה, ופירש דחקת

פרוזבול בזמן הזה משום שבטלה קדושת הארץ, ולא מכח ההיקש דשמיטת שמוט דיובל ושמיטה, אלא ההיקש הוא בין שמיטת קרקע לשמיטת כספים ולפטור שמיטת כספים אע"פ שהיא חובת הגוף. ובוה אתו דברי רש"י שפיר. וכפי שאמרנו צריך לומר שהלל אף שבזמנו נהג יובל ושמיטה מן התורה תיקן לזמן הזה שלאחר החורבן (וכדברי ר"ת בתוד"ה זמן). אמנם תוס' רמב"ן רשב"א וריטב"א פירשו בדברי רש"י שהלל התקין גם בשביל זמן הבית ולא נהגה אז שמיטה מתוך ההיקש ליובל והקשו על זה מה שהקשו. וע' שהביאו דברי רש"י ורק הרמב"ן הביא מרש"י דבזמן הזה הוא לאחר החורבן כיון דבטלה קדושת הארץ ועל זה הקשה האלל הל' הי' בזמן הבית והביא שרש"י פירש על זה ההיקש מיובל ושכתב שהוא שנוי במחלוקת. ושאר ראשונים לא הביאו כלל מרש"י הא דבטלה קדושת הארץ וגם לא שההיקש דיובל ושמיטה שנוי במחלוקת.

אך לפירוש ר"ת (שם תוס' ד"ה בזמן) שמיטת קרקע פירושה החזרת קרקעות לבעלים, וביטוי זה בא לציין את היובל הואיל ורק בו נוהגת החזרת קרקעות. לעומת זאת שמיטת כספים פירושה שמיטת השנה השביעית הואיל ורק בה נוהגת השמטת חובות הכספים. ופירוש דברי רבי הוא בזמן שיובל נוהג שמיטה נוהגת ובזמן שאין יובל נוהג אין שמיטה נוהגת. ויובל אינו נוהג אלא בזמן שכל יושביה עליה והלל התקין פרוזבול לזמן שאין כל יושביה עליה.

היאך מפרש הרמב"ם? לדברי הכסף משנה (פ"ט ה"ב) הנו מפרש בזמן ששמיטת קרקעות, כלומר החזרת שדות לבעלים, כלומר יובל, נוהגים נוהגת השמטת כספים של השנה השביעית. אבל השבתת הקרקע מעבודה שבשנה השביעית אינה תלויה ביובל. ולפי זה קובע הרמב"ם (פ"ט ה"ב) שאין שמיטת כספים — חובת השמטת כספים — נוהגת בזמן הזה מן התורה, אבל שמיטת קרקע, כלומר השבתת עבודה בשביעית והפקרת הפירות נוהגת בזמן הזה מן התורה. ולכן אמר (בפ"ד הכ"ט) דשביעית נוהגת בין בפני הבית בין שלא בפני הבית, וכוונתו שנוהגת שמיטת קרקע בשביעית גם בזמן הזה מן התורה (ע' כס"מ שם). ומה שכתב הרמב"ם (פ"י ה"ט) וכוונתו שיובל נוהג דין עבד עברי ונוהגת שביעית בארץ והשמטת כספים בכל מקום מן התורה ובזמן שאין היובל נוהג אינו נוהג אחד מכל אלו חוץ משביעית בארץ והשמטת כספים בכל מקום מדבריהם, כוונתו לומר ששביעית בארץ הנה מן התורה ו, מדבריהם" מתייחס רק להשמטת כספים (ע' בכס"מ שם ופ"ד הכ"ט).

כמוכן שמתעוררת השאלה הרי אביי שהסביר (בגטין ל"ו) שאין שמיטת כספים בשביעית בזמן הזה אלא מדרבנן וכרבי אומר גם (במו"ק ב' ע"ג) שאין שמיטת קרקעות בשביעית אלא מדרבנן וכרבי, והכל על יסוד ההיקש שבין משמיט קרקע דיובל למשמיט קרקע דשביעית. ובכן היאך זה שפסק הרמב"ם כאביי וכרבי בשמיטת כספים דשביעית, ולא פסק כמותו בשמיטת קרקע דשביעית?

לשם הסבר הדבר עלינו להמשיך בגמרא דפרוזבול. אחרי שהסביר לנו אביי שפרוזבול הותקן להשמטת כספים בשביעית בזמן הזה שאינו אלא מדרבנן

מקשה הגמרא: ומי איכא מידי דמדאורייתא לא משמטא שביעית ואמור רבנן דתשמיט — הרי מן התורה בזמן הזה חייב להחזיר החוב, שהרי אינו משמט, והלוה שאינו מחזיר נמצא גולן על פיהם דרבנן, שהתקינו שחובו יישמט. עונה על זה אביי: שב ואל תעשה — אכן מותר בשב ואל תעשה לעקור דבר מן התורה בתקנת חכמים, והלוה הלא אינו עוקר בידים המצוה אלא יושב בטל ואינו עושה המצוה לפרוע חובו — על פי תקנת חכמים. רבא אמר לעומת זאת הפקר בית דין הפקר. לדברי רש"י בא רבא אמנם לתרץ הקושיא האחרונה היאך יכלו חכמים לתקן שהשביעית תשמט חובות כאשר מן התורה אין היא משמטת, ותירץ שאין כאן גזל מצד הלוה, אלא יש כאן הפקר בית דין בממון והוא הפקר, ואין כאן עקירת דבר מן התורה. אבל רבא גם מתרץ את הקושיא הראשונה שנשאלה ותשובתו: תקנת פרוסבול הותקנה ע"י הלל גם בזמן ששמיטה מן התורה, ומה ששאלת היאך עקר הלל בפרוסבול שתיקן השמטת כספים בשביעית שהיא מן התורה? על יסוד הכלל הפקר בית דין הפקר ותקנת פרוסבול היא אף בזמן שהשמטת כספים בשביעית נזהגת מן התורה.

והנה הרמב"ם פסק (פ"ט הט"ז) שפרוסבול אינו מועיל אלא בהשמטת כספים בזמן הזה שהיא מדברי סופרים, אבל שמטה של תורה אין הפרוסבול מועיל בה. והקשה עליו הראב"ד היאך פסק כאביי ולא כרבא. ותירץ בכס"מ (שם) שהרמב"ם אינו מפרש כרש"י, שתירוצו של רבא מתייחס גם לקושיא היאך התקין הלל פרוסבול, אלא הנו מפרש כתוס' (גטין ל"ו ע"א ד"ה מי איכא), שתירוצו של רבא הפקר בית דין הפקר הנו רק לקושיא השנייה (ד) היאך התקינו חכמים שתשמט בזמן שאינו משמט מה"ת. אבל לקושיא הראשונה יש רק תירוצו של אביי שפרוסבול הותקן רק לשמיטה בזמן הזה דרבנן. ועל כן אין לנו תקנת פרוסבול אלא בשמיטה בזמן הזה, וזו דעת משנתנו שאמרה שהלל תיקן פרוסבול והלכה כמותה, וכדברי אביי שגם רבא סובר כמותו שהיא באה אליבא דרבי שמקיש שמיטת כספים ליובל.

לפי זה נוכל להסביר שיטת הכסף משנה ברמב"ם. הרמב"ם פוסק (פ"א ה"ב וה"י) כרבא דאינו לוקה אלא על ארבע מלאכות המפורשות במקרא. ומלאכות מדבריהם במקום פסידא לא גזרו רבנן לאסרם. ולפי זה אפשר לומר, שהרמב"ם אינו פוסק כאביי שהנו מרחיב את ההיקש של רבי לכל ענייני השנה השביעית והנו מקיש השנה השביעית על השמטת כספים שבה והשמטת קרקע שבה ליובל, אלא הנו מצמצם את ההיקש להשמטת כספים דשביעית גרידא ולא להשמטת קרקע דשביעית (ה).

ד ע' הנמקת הדברים בתוס' שם שרבא לא רצה לומר שעל יסוד הפקר בית דין ביטלו חכמים השמטת כספים שהיא מן התורה ועקרו שביעית שהיא מן התורה. ובכס"מ (שם) נימק שיש הבדל בין כשהממון אינו בידו הפקירוהו שלא יוכל לגבות אבל ממון שאינו בידו שיוכל לגבותו באמצעות פרוסבול אילו היה משמט מן התורה — לא תיקנו ע"פ הפקר בי"ד הפקר.

ה אפשר להקביל מחלוקת זו אם ההיקש דיה דבר השמיטה שמוט מקיש השמטת כספים

הרי שלפי זה רבא חולק על אביי שסובר שאפשר משום פסידא להתיר אף מלאכה מן התורה בשביעית שהיא מדרבנן. לענין עבודת קרקעות אין שביעית מדרבנן ועל כן אין אפשרות שיתירו בשביעית מלאכות דאוריתא כלל. והנה מצאנו בכסף משנה שסחר דברי עצמו, שכתב (פ"ד הכ"ט) מפורשות דבהדיא כתב רבינו בפ"ט ובפ"י דשמיטת קרקע בזמן שאין היובל נוהג אינו אלא מדרבנן ע"כ. ואכן כן היא דעת הרבה אחרונים, שלרמב"ם אין שביעית כלל בזמן הזה מן התורה אלא מדרבנן. ולדיעה זו הקישו של רבי מתייחס לפי הכרעת הרמב"ם בין אשמיטת כספים דשביעית בין אשמיטת קרקע דשביעית, וכשכתב הרמב"ם בפ"ט ובפ"י שאין שמטת כספים נוהגת בשביעית בזמן הזה מן התורה הוא הדין שאין שמיטת קרקעות בשביעית בזמן הזה נוהגת מן התורה. ומה שאמר (בפ"ד) שהשביעית נוהגת גם שלא בפני הבית, אינו בא אלא לומר שאין המצוה תלויה בבית. ומה שהזכיר שנוהגת בפני הבית ושלא בפני הבית יש לומר שהוא מפני שבפ"ג אומר שתוספת שביעית אינה נוהגת אלא בפני הבית אמר כאן ששביעית נוהגת בפני הבית בין שלא בפני הבית. ומה שאינה נוהגת בזמן הזה מן התורה אינו אלא מתוך שהוקשה ליובל ויובל אינו נוהג בזמן הזה מפני שאין רוב יושבית בארץ עליה. אבל אין שמיטה תלויה בבית כלל. ולפי זה מה שכתב הרמב"ם בריש פ"א שהותרו מלאכות דרבנן משום פסידא הוא בשמיטה דאוריתא, ואין מכאן הוכחה שבשמיטה דרבנן לא הותרו אף מלאכות דאוריתא משום פסידא וכרבי. אמנם מתוך שתיקתו של הרמב"ם בענין זה יש לומר שלדעתו רבא חולק על אביי במה שרצה להגביל היתר ההשקאה רק לשביעית דרבנן וסובר שהותרה ההשקאה אף בשביעית דאוריתא. וחולק הנו גם על אביי במה שסבר שבשביעית דרבנן התירו מלאכה דאוריתא. ולדעתו לא התירו מלאכה דאוריתא משום פסידא כלל.

ויש מי שרצה להביא ראיה שלדעת הרמב"ם אין שמיטה בזמן הזה מן התורה ע"פ מה שאמר בהלכות מלכים (ריש פי"א): המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה... ועושין שמיטין ויובלות ככל מצותה האמורה

גרידא ליובל או שהנו מקיש את השנה השביעית ליובל לחילוקי דיעות בפירוש הכתוב מקץ שבע שנים תעשה שמטה (דברים ט"ו א') המקדים את הכתוב וזה דבר השמטה (שם שם ב'). הרמב"ן (שם) אומר מקץ שבע שנים תעשה שמטה — הנכון בעיני שיזהיר על שנת השבע עצמה שנעשה אותה שמטה בחריש ובקציר... וזה טעם תעשה שמטה שתשבות כדרך לעשות את יום השבת (דברים ה' ט"ו). ובהמשך הכתובים מדובר בשמטת כספים, וההיקש שבאמצע מתייחס לשני עניני שנת השבע השבת העבודה והשמטת כספים, שהרי אין היקש למחצה. אך מוסיף הרמב"ן: ועל דעת רבותינו מקץ בסוף השבע ולא ידבר הכתוב אלא בשמטת כספים. ולפי זה יש מקום לומר שההיקש מתייחס רק לענין שבו מדבר הכתוב, כלומר לשמיטת כספים גרידא.

ו' וע' ראשון לציון למו"ק שמנסה לתרץ הסתירה.

בתורה. ע"כ. ואינה ראייה כלל שאם אין שמיטת כספים בזמן הזה מן התורה אף ששמיטת קרקעות בשביעית היא מן התורה שייד לומר שעם בוא משיח צדקנו יעשו שמיטין ככל מצותה הכתובה בתורה, כלומר גם שמיטת כספים והרי לדעת הרמב"ם לא תקנו פרוזבול בשמיטה דאורייתא, וכמובא לעיל. אך גם שמיטת קרקעות אף אם היא בזמן הזה מן התורה אין עושין אותה ככל מצותה שהרי אין לנו כעת תוספת שביעית כמבואר בה' שמיטה ויובל ריש פ"ג.

אמנם זו אפשר להפריך, שהרי כתב הרמב"ם (ה' שוי' כ"ג) שתוספת ל' יום לשביעית היא מהלכה למשה מסיני, ודבר זה בזמן שבית המקדש קיים הוא שנאסר מפי השמועה כו' ובזמן שאין מקדש מותרין בעבודת הארץ עד ראש השנה כדין תורה". לפי זה קשה לומר שכל מצוותה האמורה בתורה מתייחס לתוספת שביעית ז).

ואף שנראה דלהרמב"ם לא התירו מלאכות דאורייתא משום פסידא אף בזמן שהשמיטה מדרבנן אין הכרח לומר כן. אפשר לומר שהרמב"ם הביא דברי רבא מפני שפסק כמותו שאף בשמיטה מן התורה יש מקום להתיר מלאכות דרבנן משום פסידא. ומה שלא הביא דעתו של אב"י בענין מלאכות — שהרי פסק כמותו לפי דיעה זו ששביעית בזמן הזה דרבנן — ולא כתב שיש להתיר מלאכות אף דאורייתא בזמן שמיטה מדרבנן, אינו ראייה שאינו פוסק כך. וכמו שמלאכות דרבנן הותרו בדאיכא פסידא בזמן שביעית מן התורה, מתוך כך שיש בהם צד דרבנן, כך בשמיטה דרבנן יש מקום להתיר אף מלאכות דאורייתא בפסידא היות ויש בהם צד דרבנן. ומה שלא פירש הרמב"ם אינה ראייה.

מקבילה מסוימת לכך מצאנו בדברי החזו"א (שביעית י"ג י"ב בסופו). הרמב"ם פסק (ה' בכורות פ"ה ה"ט) דבהמת שביעית פטורה מן הבכורה. וכתב על זה בחזו"א (שם) שבהמת שביעית פטורה מן הבכורה רק בשביעית דאורייתא, אבל שביעית בזמן הזה ודאי אינה פוטרת מן הבכורה. ואף שהרמב"ם לא הזכיר זאת וסתם דפטורה מן הבכורה, פשוט דבשביעית דאורייתא קאמר. וכמו כן פסק הרמב"ם דבמאכילין קל קל תחילה אם יש לפניו טבל ונבלה מאכילין גבלה תחילה (ה' מאכלות אסורות פי"ד הי"ז). וזה אינו אלא בטבל דאורייתא ולא בטבל בזמן הזה. וכתב בזה החזו"א שהרמב"ם עשה ספרו לפני חכמים ולא לפני הדיוטות, וכמו שכתב הרא"ש שאין ספר הי"ד מובן אלא לאחר הבקאות הראויה בהסוגיות של מוצא הדין.

ז העיר כבר על זה ר' יצחק יחיאל הכהן גרוס באגרת לנבוכים (ירושלים תשי"ח) עמ' ז'. וע' במה שהארכנו בחקר ועיון ספר אי' בענין הלמ"מ לשיטת הרמב"ם שאין לה אף רמז בתורה. ואולי הרמב"ם התכוון דחזקא להלמ"מ כאן באמרו האמורה בתורה ולא הכתובה בתורה. וידידי פרופ' זאב לב שליט"א העיר שכונת הרמב"ם למנין השנים דשמיטין ויובלות.

דעת הריטב"א בהיתר משום לאוקמי ומשום פסידא

נחזור לעניננו. הנה היה אפשר לומר שלהרמב"ם ולריטב"א מוכח לכאורה מהגמרא בבבא בתרא שבמקום פסידא מותרת אף מלאכה דרבנן וכאביי. אך אי אפשר לומר כן מסיבה אחרת. דהנה הריטב"א סובר בריש מו"ק (ב' ע"א ד"ה ובשביעית, ג' ע"א ד"ה מדרבנן) דלא שרו כל המלאכות דרבנן ורק השקאה שריא, וניכוש אסור והוא טורח מרובה — וע' חו"א סי' כ"א ס"ק י"ו בהסבר שיטתו. ואם כן ודאי אין מקום להתיר מלאכה דאורייתא משום פסידא.

ועל כן נראה דיש לחלק לדעתם של הרשב"ם והריטב"א בין היתר מלאכה במקום פסידא ובין היתר מלאכה לאוקמי אילנא. ולאוקמי אילנא מותרת אף מלאכה מן התורה (וכבר הרגיש בזה לגבי הרשב"ם ר' יצחק גולדברג — ע' דפי הלכה: דיני קדושת שביעית עמ' 38).

והדברים נזכרים ב"ק"רן אורה" למו"ק ג' ע"א ד"ה תרי קשקושי, דלמ"ד דכל קראי שהוזכרו שם ללמוד מהן התולדות השונות אסמכתא נינהו אפשר לומר דמשום פסידא שרי לסתומי פילי דלאו לאברויי אילנא הוי אלא לאוקמי, אבל למ"ד דמלאכות האסורות שם הן מן התורה צריך לומר דלאוקמי אילנא לא הוי בגדר עבודה, וציין שכן פירש"י בע"ז נ' ע"ב באמרו: מלאכה שהיא עבודת קרקע אמר רחמנא והני לאו מלאכת קרקע נינהו דאוקמי אילנא בעלמא הוא. וכן כתב הריטב"א במו"ק ג' ע"א, שפ"י על הא דאמרינן סתומי פילי שרי: פ"י שאינו אלא לאוקמי בעלמא שלא יכנס השמש בין הבקעים ולא חשיבא עבודה.

אמנם צ"ע מדברי הריטב"א בסוכה ל"ג סע"ב שפירש שהא דהותר לחרוש בנטיעות ילדות בתוספת שביעית הוא „שאם לא יעבדו אותם ימותו“ והרי החרישה הזאת היא לאוקמי אילנא ואעפ"כ בשביעית עצמה אסורה. ומכך רצה להוכיח בין השאר במעדני ארץ — שביעית, הערות סי' ח' ס"ק ה' דבלאוקמי עבודות דאורייתא אסורות, והוסיף דאף אם נאמר דאליבא דרבי שפיר מודה רבא לאביי דשרי גם בעבודות שעיקרן מדאורייתא, מ"מ נראה דמקום פסידא קיל טפי מסתם לאוקמי. אך נראה מדברי הריטב"א בבבא בתרא שמתיר בלאוקמי אף ומירה שהיא מן התורה. ע"כ נראה לומר אחד משני הדברים. או שנאמר כמו שאמרנו לעיל שמה שכתבו הריטב"א — ואו נראה די"ל כך גם לרשב"ם — שקציצת בתולת השקמה בשביעית היא מדאורייתא, הכוונה היא לעיקר דין שביעית ולא לומירה בשאר אילנות. או שנאמר כסברת הגרש"ו אויערבך שליט"א (שם) שחרישה אית בה נמי משום אברויי וע"כ אסורה בשביעית, ומותרת מלאכה דאורייתא רק אם היא רק לאוקמי ואין בה משום אברויי. או שנאמר שחרישה היא מהמלאכות התמידיות ולכן חשובה עבודה אף אם היא לאוקמי, אבל עבודה שעושין אותה בדרך מקרה הרי היא עבודה רק אם היא לאברויי ולא לאוקמי — עיי"ש במעדני ארץ.

וע' גם במקדש דוד שביעית (ס' נ"ט ט"ק ו') מה שהאריך בענין לאוקמי דלאו עבודה היא והיתר העבודה משום פסידא. ומה שכתב שם שיש סתירה בין רש"י לע"ז לרש"י במו"ק הרי לפי מה שהוברר שרש"י למו"ק המודפס אינו לרש"י (וע' שרי האלף להרב מ"מ כשר) אין כאן סתירה ברש"י.

ואעיר עוד בסוף. עד כמה שהבנתי מדברי חקלאים ישנו הבדל בין זמירה בכרם לגיזום דשאר אילנות. כרם הוא מיוחד בכך שחייבים לזמרו מדי שנה בשנה בכדי להגיע לתנובה מתקבלת על הדעת של פירות מתאימים באותה שנה. הגיזום בשאר אילנות אין לו אותה חשיבות בוויסות היבול.

בס"ד

בית המדרש הגבוה להלכה בהתישבות ירושלים – שעלבים

הופיע הקובץ

פ ר י ה א ר י

המוקדש להלכות שביעית

בין המשתתפים: הרב שלמה זלמן אויערבך, הרב שלום יוסף אלישיב, הרב בצלאל זולטי, הרב קלמן כהנא, הרב יוסף ליברמן ורבני בית המדרש.

ה מ ע נ ל ה ז מ נ ו ת :

המכון לחקר החקלאות על-פי התורה

בית המועצה נחל שורק, יד בנימין

כאשר עשה ולא כאשר זמם – כח הרצון

דברים שנאמרו בכינוס יום הזכרון של אדמו"ר
הגרא"א דסלר זצ"ל בבני ברק אור לכ"ה טבת תש"מ.

שבעה ימים נמשך סירובו של משה רבנו ע"ה ללכת בשליחות ה' לגאול את בני ישראל ממצרים (רש"י שמות ד, י). ובטעם סירובו, כתב רש"י (שם) „וכל זה שלא היה רוצה ליטול גדולה על אהרן אחיו שהיה גדול הימנו, וגביא היה...". אבל בשמות רבה (ג, ד) על הפסוק „מי אנכי כי אלך אל פרעה וגר" (שמות ג, יא) מצאנו טעם נוסף לזה: „...כך אמר משה לפני הקב"ה, רבון העולמים, כשירד יעקב למצרים לא כך אמרת לו: אנכי ארד עמך מצרים ואנכי אעלך גם עלה, ועכשיו אתה אומר לי לךך ואשלחך אל פרעה; לא אנכי הוא שאמרת לו ואנכי אעלך גם עלה". הרי שסירובו היה לשם שמים באופן נשגב ונעלה מאד, שתבע כביכול מאת הקב"ה שגאולת ישראל תהיה ע"י הקב"ה בכבודו ובעצמו, דהיינו בגילוי גמור, כדמשמע מהפסוק „ואנכי אעלך גם עלה", ולא ע"י שליחות בשר ודם שהיא בחינת הסתר. הרי שבכל סירובו לא דרש אלא כבוד שמים.

„ריבר שלא כהוגן"

ולפי זה ברור שכאשר אמר משה „והן לא יאמינו לי ולא ישמעו בקלי כי יאמרו לא נראה אליך ה'" (שם ד, א) לא היתה כוונתו אלא לומר שהוא אינו כדאי שיאמינו לו, ובזה הביא טעם נוסף שיגאלם ה' בעצמו בלי שליחות בשר ודם. ובכל זאת תפסו הקב"ה על זאת, שמתוך ענוותנותו פיו הכשילו לומר כעין לשון הרע על ישראל. כי כך אמרו ז"ל שם (שמות רבה ג, יב): „אותה שעה דבר משה שלא כהוגן; הקב"ה אמר לו ושמעו לקלך, והוא אמר והן לא יאמינו לי!... ראה מה כתיב אחריו: ויאמר אליו מזה בידך... כלומר מזה שבידך אתה צריך ללקות שאתה מוציא שם רע על בני, שהם מאמינים בני מאמינים...". ועי"ש עוד (וכן הביא רש"י פסוק ד ופסוק ו) ששני האותות שנתן לו רמזו לו על דבר זה. כי למה נהפך המטה לנחש? „תפש משה מעשה הנחש שהוציא לשון הרע על בוראו שנא' כי יודע אלקים [וגו']... לפי שעשה מעשה נחש לכך הראה לו את הנחש, כלומר עשית מעשה של זה". וכן באות השני (שם שם יג): „ויאמר ה' לו עוד הבא נא ידך בחיקך; אמר לו, הנחש כשהלשין הכיתי. אותו בצרעת... אף אתה ראוי ללקות בצרעת. ולמה הכניסה בחיקו? לפי שדרכו של לשון הרע לומר בסתר... והנה ידו מצורעת כשלג: לקח את שלו על שהלשין". ומסיים שם: „ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי אמר, מכאן אתה למד שכל החושד חבירו בדבר ואין בו, לוקה בגופו". ובגמרא

(שבת צו.) מביא בשם ריש לקיש: „החושד בכשרים לוקה בגופו דכתיב והן לא יאמינו לי... אמר לו, הן מאמינים בני מאמינים, ואתה אין סופך להאמין... שנאמר יען לא האמנתם בי". ולמה הוצרך לשני אותות באותו ענין? עיין ברמב"ן (שמות ד, ג) שכתב שהראשון רמז שסיפר עליהם לשון הרע, והשני להענישו בו.

„וינס משה מפניו“

ויש בזה מקום עיון. למה ברח משה מפני הנחש, ומה מלמדים אותנו בזה? הרי החסידים הראשונים כשהיו עומדים בתפלה „אפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק“ (ברכות ריש פ"ה), והיינו שמרוב דבקותם לא הרגישו כלל בנחש (עי' תוס' אנשי שם במשניות שם, וכ"כ אדמו"ר זצ"ל ב, 64) *; וכל שכן משה רבנו באמצע נבואה! אבל עיין שמות רבה (שם) שלא נס מפני הנחש אלא מפני החטא שהנחש היה מסמלו, כג"ל. ומה שאמר לו ה' „שלח ירך ואחו בזנבו... ויהי למטה בכפו“ לא ביאר שם במדרש מה בא ללמדנו, וי"ל שהראה לו ה' דרך מלחמת היצר, שאין לברוח מפניו, כי הנסיון להתעלם ממנו לא יצליח. ומהי הדרך? „ואחו בזנבו“, היינו לתפוס אותו מצד החולשה שבו, וכבר כתב בעל חובת הלבבות שחולשתו היא „כי עיקר כוונתו לאמת השקר ומגמת חפצו להעמיד הכזב“, וביאר אדמו"ר זצ"ל (ג, 44) שרוצה להעמיד פנים כאילו השקר הוא אמת, וזוהי חולשתו הגדולה, כי אם רק מביטים בו במבט האמת מיד משתתקות כל טענותיו, והיינו שכתוב כאן שמיד שהחזיק בזנבו חדל להיות נחש ונהפך חזרה למטה בכפו.

דיבורים שלנו

נוראות להשתומם מכל זה! צדיק בענוותנותו תובע כבוד שמים, ובעמדו לפני ה' בנבואה גשמו דברים מפיו שהם כאילו מעין דמעין דחטא לשון הרע, וברור שאין זה אלא בגדר „צלו של חטא“ (עי' א, 166); ואעפ"כ תובעים ממנו כל גדרי חומרת הדין כאילו זה היה חטא ממש. הרי למדו מכאן כל גדרי החטא, ההערה לחוטא, עונשו, ותשובתו, וגם גדרי מלחמת היצר. (השוה גם מש"כ רבנו זצ"ל [ב, 282] בענין ישעיה הנביא שאמר ובתוך עם טמא שפתים אנכי יושב). על אחת כמה וכמה עד אין סוף יש לנו להיזהר בדיבורים שלנו נגד חברינו, ולפעמים נגד גדולים וטובים ממנו, שהדיבורים ההם, על אף תוכנם המפוקפק, הם תמיד (לפי דעתנו) „לשם שמים“. לפי הנ"ל יש לנו לשאול את עצמנו אם הלשם שמים שלנו היא באמת יותר לשמה מזו של משה רבינו ע"ה, שכוונתו לא הגינה עליו כשהתבטא בדיבור אחד שהיה יכול להתפרש כאילו כנגד כבודם של ישראל.

* ההתייחסות היא ל"מכתב מאליהו" כרך ב עמוד 64, ובעין זה גם להלן.

כח הרצון

עוד לימודים גדולים יוצאים לנו מענין זה. הרי למדנו מכאן שהחושד בכשרים לוקה בגופו, ומהגמרא שהבאנו לעיל, "הן מאמינים בני מאמינים ואתה אין סופך להאמין" משמע שהדבר קשור עם, "כל הפוסל במומו פוסל" (אם כי על משה רבנו ע"ה א"א לומר זאת אם לא בגדר, "מעין דמעין" ו, "צלו של חטא" וכמבואר לעיל). אבל המהר"ל ז"ל (באר הגולה באר ב' וגור אריה שופטים יט, יט) לכאורה מבאר הענין באופן אחר, ע"פ רעיון עמוק מאד, בקשר עם דין עדים זוממין, שאם הרגו — אין נהרגין, לא הרגו — נהרגין (מכות ה:); "כאשר זמם ולא כאשר עשה" (רש"י חולין יא:). וכתב שזה ענין נפלא, "שכאשר זמם ולא נגמרה המחשבה ראוי שתיהפך עליו, שכן המדה נותן; וזהו מה שרמזו חכמים כל החושד בכשרים לוקה בגופו, פירש: אחר שהוא חושד שלא כדין... הנה המחשבה תהפך עליו בגופו להיות נלקה באותה מחשבה". ורבנו זצ"ל הזכיר סברא זו בענין, "כיבוד אב ואם והכרת הטוב" (ג, 96) בקשר עם הכח הגדול שיש לרצון של ציבור מאוחד. וביאר שם רבנו זצ"ל שכך ברא השי"ת את האדם שרצונו יוכל לפעול גדולות שהרי בצלם אלקים נברא, עי"ש. נדמה לי שהענין עדיין צריך בירור יסודי. נביא להלן את דברי המהר"ל ז"ל בשלומתם וננסה לבארם בעז"ה. בראשית דבריו מביא המהר"ל (בשני המקומות) את דברי הרמב"ן בענין, הבה נעיין בהם במקורם (פי' הרמב"ן עה"ת שופטים שם):

"והטעם בזה בעבור כי משפט העדים הזוממין בגזרת השליט [= בגזרת הכתוב], שהם שנים ושנים; והנה כאשר יבואו שנים ויעידו על ראובן שהרג את הנפש ויבאו שנים אחרים ויזימו אותם מעדותם, צוה הכתוב שיהרגו, כי בזכותו של ראובן שהיה נקי וצדיק בא המעשה הזה. אלו היה רשע בן מות לא הצילו ה' מיד ב"ד כאשר אמר כי לא אצדיק רשע, אבל אם נהרג ראובן נחשוב שהיה אמת כל אשר העידו עליו הראשונים, כי הוא בעונו מת, ואלו היה צדיק לא יעזבונו ה' בידם... ועוד שלא יתן ה' השופטים הצדיקים העומדים לפניו לשפוך דם נקי כי המשפט לאלקים הוא, ובקרוב אלקים ישפוט... והוא ינחם בדרך אמת".

והנה מש"כ הרמב"ן, אבל אם נהרג ראובן נחשוב שהיה אמת כל אשר העידו עליו הראשונים" אי אפשר להבינו כפשוטו, כלומר שמכח סברה זו נאמין שהעידו אמת וראובן באמת עשה העבירה עליה נהרג, כי אם כן הרי נתברר שהמזימים העידו שקר, והיה צריך להיות הדין שייהרגו. אלא ברור שכוונת הרמב"ן לומר שהם אמנם העידו שקר בנידון זה, אך עדותם, "אמת" בבחינת דין שמים, וכדברי הרלב"ג בדעת הרמב"ן שכתב: "והיה זה כמו שליח לעשות רצון השי"ת באיש ההוא, שחטא בדבר אחר, ואם [= ואע"פ ש-] לא חטא בזה". וכן יש לדייק ממש"כ הרמב"ן, "כי הוא בעונו מת".

קושיא על הרמב"ן

אך לפ"ז קשה, וכי איזה פטור הוא זה, שבלי רצונם וידיעתם כווננו בעדותם לדין שמים. הרי כלל גדול יש, „מגלגלין חובה ע"י חייב", ואין זה פוטר את החייב מעונשי ב"ד, וכן כתב הרמב"ן בעצמו בפ' לך לך (טו, יד) „...כי האיש שנכתב ונחתם בראש השנה להריגה לא ינקה הליסטים ההורג אותו בעבור שעשה מה שנגזר עליו, הוא רשע בעונו ימות ודמו מיד הרוצח יבוקש". ומהא דלא הרגו נהרגין רואים אנו שיש בהגדת עדותם כדי חיוב מיתה, וא"כ איך נפטרו ממיתה זו משום שגרמו ברשעתם שיקויים דין שמים בנהרג. וא"כ דברי הרמב"ן ז"ל צריכים עיון גדול.

והמהר"ל ז"ל, אחרי הביאו את דברי הרמב"ן * כתב (בגור אריה שם),

וז"ל:

אבל עיקר הטעם הוא ענין נפלא, יש לך להבין ממלת כאשר זמם, בעצמו, דהמחשבה שהוא חשב לעשות לאחר יהפך עליו וחייב מיתה, כי מה שרצה לעשות לאחר אותה מחשבה הפוך עליו, ולאפוקי אם כבר הרגו, שאותה מחשבה לא יתכן להפוך עליו אחר שכבר געשה, וזה טעם הדבר, כי לעולם תמצא כי המחשבה מתהפך על המחשב רע, אם חשב שלא כדין, ואמר הכתוב גבי הזמן ישוב מחשבתו הרעה אשר חשב על היהודים על ראשו ותלו אותו ואת בניו על העץ, תלה הכתוב הדבר לפי שהוא חשב לרע על היהודים שלא כדין, אותה המחשבה תבא עליו, לפי שכאשר יחשוב לעשות רע והוא שלא כדין הוא עושה רועם בעצמו. משל לספינה שעל הים והיא (רצתה) [רצה] בכח נגד השנית שכנגדה לטובעת, אם אותה חזקה הרי היא טובעת את עצמה מכח אותה מכה שהיא מכה באחר. ולפיכך המחשבה שהוא רוצה לעשות שלא כדין נתהפך עליו. וזה ענין נפלא למבין. לכך אמר כאן כאשר זמם ולא נגמרה המחשבה, ראוי שתהפך עליו שכן המדה נותן. וזהו מה שרמזו חכמים כל החושד בכשרים לוקה בגופו, פירש: אחר שהוא חושד שלא כדין וחושב עליו מחשבה שלא כדין הנה המחשבה תהפך עליו בגופו להיות נלקה באותה מחשבה. וכן לענין קללה אמרו לעולם תהא מן לוטא ולא תהא מן לייטא

* בבאר הגולה מביא המהר"ל את דברי הרמב"ן מבלי להעיר עליהם, אבל בגור אריה כתב עליהם: „ואין דבר זה טעם לסמוך על דבר זה שלא היה נהרג ע"י ב"ד אם לא היה חייב ממקום אחר, דבכ"מ אמרו אין לדיין אלא מה שענינו רואות והקולר תלוי בצואר העדים, ומה יעשו ב"ד". וקשה להבין כוונתו בהשגה זו, כי הרי אין מזה ראייה אלא שאפשר שיהרג אדם ע"י ב"ד ואינו חייב על עבירה זו שדונוהו עליה, אבל הרי בזה גם הרמב"ן מודה, אלא שסובר שאם נהרג ודאי נתחייב מיתה לשמים מחמת עון אחר, כמו שביארנו דעתו לעיל ע"פ הרלב"ג, וכן הבין גם המהר"ל בדעתו שהרי כתב „חייב ממקום אחר", וא"כ אין מכאן השגה כלל על דעתו, ודברי המהר"ל צע"ג.

(סנהדרין מט.), פי' שיותר טוב להיות מקולל מאשר יהיה מקלל אחרים, כי המקולל בעבור כי שלא כדין עושה אין הקללה תבא עליו, אבל המקלל שלא כדין הרי אותה קללה בעצמה תחזור ותבא עליו כאשר אמרתי כי ראוי להיות נהפך עליו. והוא דומה לאדם שזרק אבן בדבר קשה ואין נכנס בו, אותו אבן שב עליו. וכן אם אדם רוצה להביא דבר על אחר ומפני שהוא שלא כדין מתהפך עליו, אבל אם נגמר המעשה שוב אין לומר כי אותו מעשה יתהפך עליו שהרי אדרבה, נגמר המעשה, ואיך יתהפך עליו... ודבר זה אמת למבין.

דברי המהר"ל גם הם צריכים עיון גדול. וכי בחוקים טבעיים אנו עוסקים, שאפשר לומר שבמקרה האחד כלתה האנרגיה ובמקרה השני לא כלתה והיא חוזרת עליו. הרי אין אנו מדברים אלא במשפטי התורה הקדושה, שכולה צדק ומשפט, ואם שניהם עשו עוולה שזה למה לא יענשו בשוה. אדרבא, הרי אמרו בקידושין (דף מ.) „מחשבה שעושה פרי הקב"ה מצרפה למעשה, מחשבה שאין עושה פרי אין הקב"ה מצרפה למעשה“, הרי שמחשבה שעושה פרי גרועה יותר. ועוד, מה זה שאמר שהמחשבה נהפכת עליו, ומביא משל מהספינה שטובעת את עצמה מכח אותה מכה שהיא מכה באחרת. בשלמא, אם היה מת במקום, כמו נדב ואביהוא, אפשר לומר שהמחשבה חזרה עליו והשמידה אותו, אבל כאן הרי רק נעשה חייב מיתה מן הדין ובית דין צריכים להרוג אותו, ואיך דומה המשל לגמשל. ועוד צ"ע למה נצרך המהר"ל לשני משלים, משל הספינה ומשל הזורק אבן בדבר קשה, ומה מוסיף בזה?

ביאור בדרך חדשה

ונראה לי בזה לומר דבר חדש בעוה"שי"ת, והיינו לצרף דעת הרמב"ן ודעת המהר"ל ביחד והיו לאחדים בידנו, ובזה יתיישבו כל התמיהות בס"ד. ויצא לנו מזה לימוד גדול וחשוב בענין כח הרצון והדיבור — הענין שהתחלנו בו.

הנה אדמו"ר הגרא"א דסלר זצ"ל כתב בענין „חובת הנתינה ברוחניות — תפלת כהן גדול“ (ג, 87) שאם הקב"ה מעניש לצדיק משום שלא התפלל על הרשע הרי זה גילוי גדול של משפטו ית' שמדקדק עם חסידיו, וגם גילוי גפלא של רחמיו ית' שמרחם גם על הרשעים, וזה נחשב לזכות לרשע שעל ידי מעשה החטא שלו גרם לגילויים אלה, וע"י זכות זו בטלה מדת הדין מהרשע, וזה טעם חזרת הרוצח בשגגה מגלותו במות הכהן הגדול (ע"פ הגמרא מכות דף י" ע"א שכה"ג מת משום שלא ביקש רחמים על דורו), עי"ש. והנה יש בזה מקום עיון, כי מה שגרם החוטא ע"י חטאו למיתת כהן גדול לכאורה לחובה יחשב לו כי מגלגלים חובה ע"י חייב, ולבד מה שגרם בפשיעתו למיתת הנרצח גרם גם בעקיפין למיתת כהן גדול, אבל הרי בכל עונש נמצא גם גילוי משפטו ית', ונמצא שבתוך חובתו של הרשע מסתתרת גם בחינה של זכות.

דין שמים

והנה העדים הזוממים (כשלא באו המזימים לפני הריגת הנדון) גרמו בעדות השקר שלהם למיתת הנאשם ע"י בית דין, ובזה ודאי קיימו דין שמים בנדון, כמש"כ הרמב"ן, וגרמו בזה בעולם הרוחני לגילוי משפטו ית' ולעוד גילויים כדברי אדמו"ר זצ"ל המובאים לעיל. אך מאידך גיסא ודאי חייבים הם, שמגלגלין חובה ע"י חייב, והם לא נתכוונו לתיקון אלא לקלקול, והם ודאי יענשו בדין שמים כפי רשעתם, כמאמר הלל, „על דאטפת אטפור, וסוף מטיפיך יטופון“ (אבות פ"ב מ"ו). מכל מקום בבית דין אי אפשר להרגם כי לא עשו מעשה בידים אלא רק גרמא בעלמא. ובזה מיושבת קושייתנו על הרמב"ן, כי הפטור שלהם הוא רק ממיתת בית דין ולא מדין שמים. וכן מדויק בלשון הרמב"ם בהלכה זו, שכתב (הלכות עדות פ"ב ה"ב), „נהרג זה שהעידו עליו ואח"כ הוזמו אין נהרגין מן הדין שנאמר כאשר זמם לעשות ועדיין לא עשה“. ומה שנהרגים בבית דין אם לא הרגו את הנדון, זה יתבאר לקמן בסמוך בס"ד. ובזה אפשר להבין מש"כ המהר"ל שמחשבה שיצאה לפועל אינה נהפכת על המחשב, כי י"ל שגדר „יצאה לפועל“ היינו שפעלה משהו בעולם הגילוי, ואף שהוא חשבה לרעה ה' חשבה לטובה, שעכ"פ איזה תיקון יצא ממנה ודינו נמסר לשמים כנ"ל.

„ובערת הרע“

אבל אם הוזמו קודם שיצאה מחשבתם לפועל, הרי זה לאות, כדברי הרמב"ן, שהנידון פטור לגמרי, לא רק שפטור מאותה עבירה שהואשם עליה, אלא נקי לגמרי מדין שמים, ועל כן לא נתנה ההשגחה שתצא מחשבתם לפועל, גמצא שאין להם שום זכות, אפילו לא ה"זכות" שההשגחה העליונה תשתמש במחשבתם הרעה כדי להעגיש מי שנתחייב בדין שמים. ע"י מחשבתם הרעה ודיבורם הכוזב נתגלו שחיתותם וקלונם, ואין להם זכות קיום כלל, ולא נשאר אלא לקיים בהם דין ובערת הרע מקרבך. וזהו מה שאמר המהר"ל שמחשבתם הרעה נהפכת עליהם ועושה רושם בעצמם ומבערת אותם מן העולם. וי"ל עוד שאין מיתתם לפי גדרי מיתת ב"ד הרגילים, כי הרי לא עשו מעשה אלא גרמא, ולא היתה כאן התראה, אלא שכיון שנתגלה רעתם מבערים אותם מן העולם, כעין טרפה שהרג בפני ב"ד שא"א להרגו בגדרי מיתת ב"ד אלא הורגים אותו משום ובערת הרע מקרבך (סנהדרין עח.). והיינו משל הספינה שמשברת את עצמה באותו כח שרצתה לשבר את חברתה. ובזה מיושב מה שהקשינו לעיל על המהר"ל שהרי אינו אלא חייב מיתה בב"ד ואיך אפשר לדמות אותו לספינה שמשברת עצמה מינה ובה, שהרי אין זה מגדר מיתת ב"ד אלא שרעתם מבערתם כנ"ל; ובזה מיושבים גם דברי הרמב"ן בזה.

עונש החושד במשרים

ובזה מיושב גם מה שהקשינו למה הוצרך המהר"ל להביא משל נוסף לבאר ענין המקלל את חברו, היינו המשל באחד שזרק אבן בדבר קשה, ובהנ"ל

מבואר, שהרי אין המקלל דומה לעד זומם, כי המקלל לא נעשה מעשה ע"י דיבורו; הוא רק ביקש מה' שחברו ייענש (שזהו גדר קללה); וכיון שאין זה דרך גרמא אלא דרך בקשה לא שייך לומר שכת המחשבה ההיא תשבר אותו מיניה וביה כמו אצל עד זומם. אלא אם זה שלא כדין, שלא עשה לו הלה עוולה כמו שמדמה, קללתו נהפכת עליו ועבירה היא בידו שייענש עליה לבסוף. וכן החושד בכשרים, שזהו מחשבה רעה על הזולת, ונעשה לו קטיגור, גם דבר זה נהפך עליו לבסוף ולוקה בגופו, כי כיון שמחשבתו ודיבורו לא צדקו, ולא יכלו לפעול כלום, אף לא בגילוי משפטו ית', גילו רק את השחתתו, והוא נידון מדה במדה באותו דבר עצמו. ולזה מתאים משל הזורק אבן בדבר קשה שנהפכת עליו בהפסק זמן מה, ורק אם הוא עומד במקום המתאים לקבל את האבן.

כח הרצון המאוחד

נוראות למדנו מכל זה על גדל כח הרצון. הרצון המתבטא בדיבור — אפילו של יחיד — יש בכחו לחולל השמדה גדולה. וזה שלא תמיד יוצא הרצון לפועל הוא רק משום שיש רצונות אחרים מתנגדים לו, אבל רצון מאוחד של ציבור שלם כחו רב מאד, כמו שביאר אדמו"ר זצ"ל ממש"כ, ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים... ועתה לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות" (בראשית י'). אבל א"כ על אחת כמה וכמה לצד הטוב — הרי מדה טובה מרובה. וכן איתא בגמרא (סנהדרין סה:), „דורש אל המתים — זה המרעיב עצמו ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח טומאה. בכה ר' עקיבא ואמר אם מי שמרעיב עצמו כדי שתשרה עליו רוח טומאה שורה עליו רוח טומאה, מי שמרעיב עצמו כדי שתשרה עליו רוח טהרה על אחת כמה וכמה שתשרה עליו רוח טהרה!" רבי עקיבא בכה על הפוטנציאל העצום שברצון האדם שלדאבוננו אין אנו מנצלים אותו. נבכה גם אנו עם רבי עקיבא ונאמר: אם כח הרצון והדיבור של האדם יש לו השפעה כל כך עצומה לרע, על אחת כמה וכמה תהיה השפעתו לטוב! אדמו"ר זצ"ל כתב שהשי"ת ברא את האדם כך שברצונו לבד יכול לפעול גדולות, שהרי בצלם אלקים עשה את האדם, וכמו שרצון ה' הוא הפועל ובורא את הכל, מעין כח זה נתן הבורא לאדם. ואף שאנו רואים שהרבה פעמים אין רצונו של אדם מתגשם, אין זאת אלא משום שרצונות אחרים מתנגדים לרצונו, אבל רצונות מאוחדים יש להם כח לפעול הרבה מאד (ג, 97).

איזה כח עצום היה לזה, אם כל אנשי התורה בארץ ובכל העולם היו מדברים בקול אחד — „שפה אחת ודברים אחדים" — והיינו אומרים לאחינו בנ"י „עורו ישנים משינתכם, וכי אינו ברור כשמש שיש מנהיג לבירה ולאחרייתנו יש תקוה, הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' שואל מעמך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלקיך", אינו השפעה עצומה היתה לזה, ממש „לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות". הלואי ונוכה לכך בב"א.

„דרכיה דרכי נועם” – מקור להלכה *

גם חז"ל וגם פוסקים הביאו את המקרא הנ"ל כיסוד לפסקי דינים ומקור לבירורי הלכה. כאן ננסה בע"ה לברר מה טיבה של דרשה זו.

א. דרשות חז"ל.

החכם מכל אדם כתב (משלי ג' י"ז): „דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום”, מכאן דרש אביו (סוכה ל"ב.): שכוּפּרא והירדוף אינם מארבעת המינים, שכן הם מסרטים ומברזים את הידים (רש"י שם). כמו כן דרשו לגבי יבמה שמת בנה אחר מות בעלה, שלא תתחייב בחליצה ותתגנה על בעלה (יבמות פ"ז:).

והדבר צריך עיון: איך למדו דברי תורה מדברי קבלה. ונלע"ד שאין זו דרשה ממש מן המקרא הזה, אלא ברור כונת התורה מתוך סברא שהיא כתובה בספר משלי, והרי הדבר כעין „דרשינן טעמא דקרא” כל-תורת, שכן „כל התורה כולה מפני דרכי שלום היא דכתיב. דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום” (גיטין נ"ט:)¹. ולפי זה מה שפליגו תנאים אם דרשינן טעמא דקרא (קידושין ס"ח:) היינו במצות פרטיות, אבל לגבי הטעם „דרכיה דרכי נועם” כולי עלמא מודי שדרשינן.

ובעל אור שמח (הל' יבום וחליצה פ"ה הכ"ג) כתב על דרשה זו שהיא „אבן פנה מזסד לקבלה” ועי"ש.

ב. דרשות הפוסקים

דרשה זו דרשוה גם הפוסקים אחרי חתימת התלמוד כדי לקבוע פרטי הלכות שאינם ברורים ממקום אחר, לרוב כדי לחזק טענותיהם המיוסדות על יסודות אחרים. והבה נעיין בכמה פסקי דינים בנויים על דרשה זו.

* בשנת תשכ"ב פירסם ר' מנחם אלון, מאמר בשם „עקרונות מוסרים כנורמה הלכתית” (דעות כ', עמ' 62–67), בו סקר כמה מדברי הפוסקים המסתמכים על המקרא „דרכיה דרכי נועם”. השנה פירסם ר' אליעזר בשן מאמר „דרכיה דרכי נועם” (דעות מ"ח, עמ' 171–176), בו הוא אסף הרבה מובאות נוספות על המקרא הנ"ל מתוך דברי הפוסקים ועג"כ באנציקלופדיה תלמודית כרך ז ערך דרכי נועם, עמ' תשי"ב–תשט"ו. וכמדומני שכדאי לנו לברר איך בדיוק השתמשו חז"ל והפוסקים במקרא זה ומה משמעותה. 1 לע"ד יסוד הסברא הזו טמון במה שהקב"ה הסתכל בתורה וברא את העולם (ריש בראשית רבה), כלומר, שברא את העולם בצורה ובאופן שחיי התורה יובילו לשלמות לא רק ברוחניות, אלא גם מבחינת עניני העולם הזה, מבחינת בריאות הנפש והגוף, ומבחינת החברה, דהיינו לעושר וכבוד ולנועם חברתי. זאת אומרת שהעובדה „שהסתכל

(א) בעלי התוספות (יבמות ב'. תד"ה ואחות) דנים ביבמתו, אחות אשתו, שנשארה מופקעת מו"ק, אפילו מתה אשתו, ודרשו זאת מקרא דרכיה דרכי נועם, על ידי דימוי מילתא למילתא, מיבמה שמת בנה אחרי מות בעלה.

(ב) באותה דרך גם חדשו (יבמות י"ז: תד"ה אשת) לפטור מיבום יבמה שנולד לה יבם רק אחרי מיתת בעלה.

(ג) הרא"ש (שו"ת הרא"ש כלל ק"ח ס"י, מובא בטור חו"מ סי' קנ"ה סכ"א ובשו"ת מהרשד"ם חו"מ סי' רס"ז) פסק מסברא ועל סמך מקרא זה שעלינו לקבוע פרטי נזקי שכנים האסורים, וז"ל: „דשיערו רבנן בכל דבר ודבר לפי מה שראוי להזיק, ותיכא שידוע קצב וסכום עד היכן ראוי להזיק, כתבו השיעורים, והיכן שאין ידוע, כתבו בכדי שיזיק... כי דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, והקפידה תורה שלא יעשה אדם בתוך שלו דבר הגורם תזק לחברו“. ולדעתו איסור נזקי שכנים הוא מדאורייתא.² הרדב"ז מסתמך על מקרא זה בכמה חדושי הלכה:

(ד) בשו"ת הרדב"ז (סי' תרס"ג) הוא פוטר בן מכבוד אביו במדה שדבר זה יפסיד פרנסתו: „נ"ל... שאם אין לו מה יאכל אם יתבטל ממלאכתו, שאין זה כבוד אביו שימות ברעב או ישאל על הפתחים לערב ונמצא שניהם מתים מרעב, כש"כ אם הבן יש לו אשה שחייב במזונותיה, והתורה דרכיה דרכי נועם“.

(ה) שם (סי' אלף ג"ב) הוא מביא כמה טעמים „שאם אמר השלטון לישראל, הנח לי לקצץ אבר אחד שאינך מת ממנו, או אמית ישראל חברך“, שאינו מחוייב למסור את עצמו לזה. ומסיים: „ותו דכתיב דרכיה דרכי נועם, וצריך שמשפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא, ואיך יעלה על דעתנו

בתורה וברא את העולם“ נותנת בידינו אבן בוחן לברר — בשאלות שאי אפשר לנו לבררן מתוך התורה שבכתב ומתוך המסורת — פרטי דיני התורה: האם הלכה זו או אחרת גורמת לשלום ולשלמות בבריאה ובחברה.

ואגב אורחנו, העובדה הזו מסילה עלינו להוכיח את תועלת דרכי התורה גם מבחינת ההצלחה בענייני העולם הזה, שהרי דבר זה מוכיח כי „הסתכל בתורה וברא את העולם“ וממילא יתקדש שם שמים בזה.

2 גרמא בנוקין, אפילו למאן דאמר שהוא פטור מלשלם, איסור יש בדבר וחברו מעכב על ידו (ב"ב כ"ב סע"ב ורש"י שם). וכתב הגר"א (חו"מ סי' קנ"ה סק"ח) שגם לדעת רמב"ם וגם לדעת רא"ש האיסור הוא מדאורייתא. מקור האיסור מן התורה לא כתבו חז"ל אבל ביד רמ"ה (ב"ב פ"ב סי' ק"ז) כתב: „דאסיר למגרם מדי דאתי מיניה היוזק לאינשי, אי משום לפני עור לא תתן מכשול ואי משום ואהבת לרעך כמוך“. מדברי הרא"ש משמע שלמדו מהקרא „דרכיה דרכי נועם“ והיינו שלמדו מסברא כנ"ל כולע"ד. אבל המבי"ט (קרית ספר, שכנים פ"ט) כתב: „דיני הרחקת נזיקין נראה דהו מדרבנן, דמן התורה אם הזיק חייב לשלם, אלא שחכמים תקנו הרחק כדי שלא יבוא לחברו היוזק מחמתו“. וכן נראה דעת ר"ת [סי' הישר, חדושים (ב"ב י"ח:)] סי' תרס"ז.

שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חברו. הלכך איני רואה טעם לדין זה, אלא מדת חסידות". [וראה גם בסעיף הבא אות ה' וריש ס"ד וה'].

(ו) יבמה שנפלה לפני יבם משומד, הרי זו בעיה חמורה. ורבות דגו בה הפוסקים. ר' אליהו מזרחי (שו"ת ר"א מזרחי סי' ס"ח) הביא תשובה מהגאונים שמתירה את היבמה לשוק, בתנאים מסויימים, ואת דברי ר' ברוך, שיש להסמך את דבריהם, ומסיק: „והתורה שאמרה סתם כי ישבו אחים יחדיו, אחים ביהדות קאמר, דדרכיה דרכי נועם כתיב".

(ז) והאריך בזה בשו"ת בנימין זאב (סי' ע') וכתב: „...יבמה יבוא עליה, ולא קאמר יבמה יבוא עליה אפילו משומד, וכתב דרכיה דרכי נועם, והנבעלת לגוי קנאים פוגעין בה". וחזר על זה בסי' שאחרי כן.

ג. פדרי מדינה

רבים מפרטי סדרי מדינה בנויים על הכללים „אחרי רבים להטות" (שמות כ"ג ב') ועל „הפקר בית דין הפקר" (יבמות פ"ט:). או על מה שמשערים שהיתה כונת בעלי העסק. גם באלו קבעו הפוסקים מסמרים על יסוד הכלל „דרכיה דרכי נועם וכו'".

אף על פי שבש"ס מובא הכלל „אחרי רבים להטות" בנוגע לדעות רק בבית הדין (ריש סנהדרין) כבר הרא"ש דרש אותו לענין הנהגת הקהלה, וז"ל (שו"ת הרא"ש כלל ו' ו"ס"ה): „כי כל עסק של רבים אמרה תורה אחרי רבים להטות. ועל כל ענין שהקהל מסכימים, הולכים אחר הרוב, והיחידים צריכים לקיים כל מה שיסכימו עליהם הרבים; דאי לא כן, לעולם לא יסכימו הקהל על שום דבר... לכן אמרה תורה בכל דבר הסכמה של רבים, אחרי רבים להטות". וכעין זה שם גם בס"ז. הרא"ש לא פירש על סמך מה הוא קבע כן, אבל אחרונים כן פירשו, ויסדו את הדבר על המקרא של „דרכיה דרכי נועם וכו'".

(א) וז"ל ר' אליהו בן בנימין הלוי (זקן אהרן סי' קמ"ג): „במקום שנטו רבים, צריכים להטות המועטים, דאם לא כן לא יצא לעולם דין לאמיתו, ועל כן הזהירה התורה אחרי רבים להטות, אשר דרכיה דרכי נועם וכל גתיבותיה שלום".

(ב) מאיזדך מוכיח מהרשד"מ (שו"ת או"ח סי' ל"ז) שאין כולם שווים בדבר, אלא חשובי הקהל קובעים בזה יותר מפתותי העם, שאם לא כן „ילקה מדת הדין... מוכרחים העשרה החשובים כפופים לאותו [רב הראוי לתשעים מדלת העם] יהיה מי שיהיה. חלילה אין זה דרכי נועם".

(ג) ובן פסק ר' חיים משה אמארייליו (דבר משה ח"ב סי' נ"ב) שדעת הרוב מחייבת את המיעוט מטעם דרכיה דרכי נועם. [מה ששמע מדברי

רשב"א שהמיעוט מעכב, הסביר על פי מה שכתב מהרשד"מ כמובא באות הקודמת].

(ד) מעניננו מה „שרשאים בני העיר להתנות על המדות ועל השערים ועל שכר הפועלים, ולהסיע על קיצתן" (ב"ב ח' :). דין זה בנוי על הכלל „הפקר בית דין הפקר" (ריטב"א שם). בהסכמי שותפות בדרך כלל מצריך הרמב"ם (הל' שלוחין ושותפים פ"ד ה"א) קגינים ממש, מה שאין כן בתנאי שהתנו כל בעל אומנות מסוימת בעיר. כך משער מהרי"ק (שורש קפ"א [קע"ט]) וז"ל: „דעל כרחק לא פליג ר' משה על שאר הפוסקים, אלא בשני שותפים בעלמא... אבל היכא שכל בני האומנות התנו להשתתף באומנותו, מודה הוא שרשאין הם ותנאו קיים, שהפכמת רבים דרכי ה' דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום" (דבריו אלו מובאים גם בשו"ת מהרשד"מ חו"מ סי' שצ"ה).

(ה) אבל לא רק בהסכמי צבור, גם בעסקים בין יחידים משערים דעות המתעסקים כדי שיסכים פסק הדין לדרכי נועם ושלום. כך, למשל, רשאי משכיר חנות להוציא ממנה את השוכר לפני זמנו, אם הדבר נחוץ לו בחתר „ואין מדרכי התורה, אשר דרכיה דרכי נועם, שימות ברעב או ישאל על הפתחים, וזה ידור בביתו" (שו"ת רדב"ז סי' אלף רי"ד).

(ו) וכן במי שכתב כל נכסיו לאשתו ומת, כתב ר"י אבן צור (שו"ת משפט וצדקה ביעקב ח"א סי' נ"ב) : „ח"ו שתוה"ק, שדרכיה דרכי נועם חסכים על זה. ואנן סהדי שגם הבעל לא עלה על דעתו שתטול הכל ותניח את בניו".

ד. ברור תקנות חז"ל ומנהגים

עד כאן דברנו בדיני תורה. אבל הרבה תקנו חז"ל, וגם כוונת דבריהם אפשר לברר על ידי המקרא הזה.

(א) כתב רדב"ז בלשון כללי מאד (שו"ת רדב"ז סי' תי"ג) : „רוב תקנות חז"ל הם בדרך רחמנות ותיקוני הישוב, ולמדו מן הכתוב דרכיה דרכי נועם", והרי כאן סברא חשובה בבירור פרטי תקנות חז"ל.

(ב) לדעת רמב"ם (הל' מלכים סו"פ י"ב), מה שמפרטנים עניי נכרים עם עניי ישראל וכן מבקרים חוליהם וקוברים מתייהם, גם אלו נלמדים מאותו קרא.

(ג) בדין אלמנה שתפסה מטלטלין, כתב בית יוסף (שו"ת בית יוסף, דיני כתובות סי' ה') : „בתר דתקינן הגאונים שתזון מהמטלטלים... [מוצאים מידה ומוסרים לשליש] — בזה אין מדת הדין לוקה, והוי דרכיה דרכי נועם".

(ד) מהרשד"מ (שו"ת אה"ע סי' ק"כ) כותב לגבי חרם ר' גרשום, שאין מגרשים אשה בעל כרחה : „ולא יעלה על דעת בן אדם שיהיה האיש אסור בנחשתיים, ידיו ורגליו, ואשתו שוחקת ממנו. חלילה, שיש בזה כמה איסורים, ודרכי תורה דרכי נועם הם, ודבר זה לא עלה על דעת הרב לתקן עליו".

(ה) בגר שמת בלי יורשים, ובאו אנשים וזכו בנכסיו, פסק הטור (חו"מ סי' רע"ה ס"ד) בשם אביו הרא"ש, שאין הזוכים מהויבים בקבורתו יותר מהאחרים. וטען נגדו הב"ח (שם) מכמה טעמים שחייב קבורה חל על הנכסים מחיים, ודאי כך תקנו חכמים, שהרי תקנו שארבע אמות של אדם קונות לו בכל מקום (ב"מ י'). „כי היכי דלא לייתי לאינצויי... וכאן יש אינצויי ביתר שאת, שאלו באים ומבזבזים נכסיו ואחרים יתחייבו לקברו, והתורה אמרה דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, לכן נראה לפע"ד שורת הדין שיקברוהו תחילה, ואח"כ יבזבזו איש לו".

(ו) גם מה שקבעו חז"ל (כתובות פ"ג מ"י), שאין הבעל מעביר את אשתו מעיר לעיר ומכרד לכרד, כתבו על זה ר"י אבן צור ור' ידידיה מונסוניגו, ודאי שאין הדברים נאמרו במקום סכנה, ואם יוכיח על ידי עדים שבהליכתו לעיר מגוריה הוא מסתכן, רשאי לכופ אותה לבוא לעירו. (מתוך כ"י, מובא במאמרו של אליעזר בשן, הערה 16).

(ז) גם מה שנוהגים שהבן נשאר אצל אמו הגרושה עד שהוא בן ו' (טוש"ע אב"ע סי' פ"ב ס"ז), כתב הר"י בירדוגו (שופריה דיעקב ח"א אה"ע סי' נ"ט) שאין הדבר נאמר כאשר האם סומא „והתורה דרכיה נועם ואם בנו יישב אצל אמו הסומה יימשך ממנו כמה נזקים וחבלות".

(ח) לגבי צוואתו של ר' יהודה החסיד, שלפיה אין אשה רשאית ליגשא לאיש ששמו כשם אביה, כתב בנודע ביהודה (מ"ת אה"ע סי' ע"ט): „שכונת החסיד לא היה על שם המתחדש, דודאי לא חמיר... מיבמה לשוק... [ואם בכעין זה] יגרש את אשתו או יחוש כל ימיו לסכנה, ואין זה דרכי נועם, ולא נחייב שלום".

ה. טעם המצוה

גם טעם המצוה מצינו בנוי על המקרא הזה.

(א) הרדב"ז בתשובתיו (סי' אלף מ"ט) דן בדין עדים זוממים שמשלמים דוקא לזה שהעידו נגדו, והסביר זאת בזה"ל: „וטעמא נמי איכא, שהרי נצטער שהעידו עליי שקר לחייבו ממון... ולכן זכתה לו התורה בתשלומין, כי כל דרכיה דרכי נועם".

(ב) ובמשך חכמה (בראשית ט' ז'): „הא שפטרה התורה נשים מפריה ורביה, וחייבה רק את האנשים, כי משפטי ה' ודרכי דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, ולא עמסה על הישראלי, מה שאין ביכולת הגוף לקבל, ומכל דבר האסור לא מנעה התורה בסוגה ההיתר (חולין ק"ט): „ומשום זה לא מצאנו מצוה להתענות רק יום אחד בשנה. וכן לא מנעה המשגל מכל בניה... ויותר מזה בעת המלחמה... תתירה התורה יפת תואר... ואם כן, נשים שמסתכנות בעיבור ולידה... לא גזרה התורה לצוות לפרות ולרבות על האשה".

(ג) גם תקנות דרבנן כבר ראינו (לעיל ריש ס"ד) שרובן הן „בדרך רחמנות ותיקון הישוב, ולמדו מן הכתוב דרכיה דרכי נועם". ובירושלמי

(עירובין פ"ג ה"ב): „מפני מה מערבין בחצרות, מפני דרכי שלום... הוא דכתיב דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום". והסביר מהרש"א (סוף מס' עירובין) שמעיקר הדין לא היה לחכמים להתיר חצר של רבים על ידי עירוב, ומה שהתירו, היינו משום דרכי שלום.

ז. סוף דבר

כמדומני שרוב הדינים — גם בדאורייתא וגם בדרבנן — המיוסדים על המקרא הנ"ל מוכיח שכלל זה תופס מקום חשוב במחשבת התורה. ואם צדקנו בהבנתו, אינו אלא סברא פשוטה בנויה על כך שבורא העולם הוא נותן התורה, כך ששנים אלו צריכים להשלים זה את זה. כלומר שאנו זקוקים לתורה כדי להביא את חיי העולם הזה לשלמותם; ומאידך הסברא החיצונה דורשת שדיני התורה לא יפגעו בחיי העולם הזה הגשמיים והחברתיים. וכל מקום שאין לנו מקרא או דרשה הסותרים את הסברא הנ"ל, ממילא ההלכה נקבעת על ידיה, דהיינו שדרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.

על יסוד הסברא הזו אפשר להבין גם מה שאמרו חז"ל (ירוש' נדרים ט' א'. כעין זה בבלי תענית י"א. מובא ברש"י במדבר ו' י"א): „לא דייד מה שאסרה תורה, אלא שאתה מבקש לאסור עליך דברים אחרים". כן היא מסבירא בפשטות גם מימרא פליאה מפורסמת (ירושלמי סוף קידושין): „עתיד אדם ליתן דין וחשבון על כל שראת עינו ולא אכל", — מי שמבין שהעולם נברא בשבילו ובשביל קצם התורה, לא יבזז לכל דבר.

שלום ודרכי נועם

גדול השלום שכל התורה ניתנה לעשות שלום בעולם שנאמר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום (רמב"ם, סוף הלכות חנוכה). מקור דבריו במסכת גיטין ג"ט, ב: כל התורה כולה נמי מפני דרכי שלום היא דכתיב דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום (אור-שמת, הלכות חנוכה).

על ערכים של יהדות אשכנזי שכמעט נשכחו

א.

יוצאי גרמניה שעלו לארץ ישראל בשנות השלושים, עמדו בפני בעיות רבות. המצב הכלכלי הקשה ששרר אז בארץ הכביד עליהם מאוד וזה הכריח אותם להוריד את רמת חייהם באופן דרסטי. בעיה לא פחות חמורה התעוררה בקשר לצורת החינוך התורני. יהודי אשכנזי חונכו על ברכי שיטת תורה-עם-דרך-ארץ, ובבואם ארצה נוכחו לדעת שצורה זו של חינוך אינה מקובלת ביהדות החרדית בארץ ישראל. העולים פתרו בעיה זו בדרכים שונות: חלקם ויתרו, מרצון או שלא ברצון, על שיטת תורה-עם-דרך-ארץ, ושלחו את בניהם לתלמודי תורה וחדרים. אחרים הקימו בתי ספר חדשים כדוגמת בתי הספר המקובלים ביהדות החרדית בגרמניה, ואילו אחרים שלחו את בניהם לבתי ספר של זרם המזרחי. לא כאן המקום לנתח את התפצלות היהדות החרדית נוסח יהודי אשכנזי בבואם לארץ ישראל. נדמה שהיתה כאן התפתחות מובנת. היו כאלה שראו בדרכם החינוכית אבן פינה להשקפת עולם שעליה לא היו מוכנים לוותר, ואילו אחרים ראו בשיטת תורה-עם-דרך-ארץ שיטה זמנית בלבד שמקורה בסביבה מסוימת שאין לראות בה קדושה לשעתה ובודאי לא קדושה לעתיד לבוא. הורים אלה שמחו על האפשרות לנטוש את שיטת תורה-עם-דרך-ארץ. כונת המאמר אינה לדון בבעיה זו.

נדמה לי שליהדות אשכנזי היו עוד ערכים מקובלים מדור דור שמשום מה נשכחו. בעית הפרנסה והדעות השונות לגבי שיטת תורה-עם-דרך-ארץ השכיחו מהזרמים השונים הנ"ל ביהדות הנאמנה את היסודות המיוחדים בהם נתברכו יהודי אשכנזי בארצות הגולה. בבואם לארץ ישראל התלבטו העולים בבעיה החינוכית הרצויה ולא הרגישו שישנם יסודות נאמנים שאין עליהם שום ויכוח או מחלוקת, ולכן מן הראוי לשמור עליהם ואף להפיץ אותם כאן, בארץ ישראל. לו היו שומרים על מסורת נאמנה של מאות בשנים, יכלו להוות דוגמא לעדות אחרות בארץ ישראל.

ב.

ברוב ערי אשכנזי פרחו חיי קהילה מאורגנים; ארגון קהילתי עם רב, בית כנסת מסודר, חזן ובעל קורא. קבוע, שיעורי תורה מסודרים וכו'. לא היתה אפשרות לארגון קהילתי כזה בארץ. אך לא בזה הסתים הארגון המסודר של חיי קהילה בארצות אשכנזי. בכל עיר היה מוהל שמל את ילדי ישראל, "לשם מצוה". בכל קהילה היתה חברה קדישא מסודרת שטיפלה בכל אסון ר"ל, "לשם מצוה". מרגע הגסיסה, השמירה על המת, הטהרה, הלוייה, ועד ארגון המגין בבית אבל. ככל שהקהילה היתה גדולה יותר, היו יותר גברים ונשים שעבדו

לשם מצוה בחברות קדושות אלו. לא כל אחד זכה להיות חבר בחברא קדישא ורק אנשים ונשים מדקדקים במצוות ומהדרים בדיני צניעות זכו להיות נמנים בין חברי חברא קדישא.

מצבות עתיקות בבתי קברות ברחבי גרמניה מספרות על רבנים, בעלי בתים, ונשים חשובות שעשו חסד לחיים ולמתים. על מצבותיהם של רבנים מפורסמים חרטו בני הקהילה שרבים הנערץ היה גם... קברן. כך למשל חרוט בבית הקברות של ק"ק פירט, על מצבתו של רבי מנחם-מנדל קרגוי זצ"ל, בעל גידולי טהרה, „חבר לח"ק דקברנים" ושם עוד על מצבתו „אף למתים חסדו ואמתו קודש חברתו". הרב מ"מ קרגוי היה אחד מגאוני הדור ובקי נפלא בקדשים וטהרות. וכן מובא בספר „אבני זיכרון" על המצבות בבית הקברות הישן בפרנקפורט ע"נ מאין מאת הרב מרדכי הלוי הורוויץ ז"ל (פרנקפורט תרס"א). על מצבות רבות צוין שהנפטר[ת] עשה חסד עם המתים. בין אלה היו רבנים וראשי העדה.

המסורת הזאת, שאנשים ונשים דאגו לצרכי הקהילה בעיתות שמחה וצרה — לא הרב שמשון רפאל הירש הנהיג זאת ולא רבני הסמינר בברלין. דורות רבים חונכו על גוהגים מקודשים אלה, שנהפכו לערכי יסוד של יהדות אשכנז. אין אנו באים לתאר את חיי הקהילה בערי אשכנז כאידיליה, כאילו לא היו שם גם תופעות שליליות, אך אנו תובעים את עלבונם של יסודות חיוביים שאין לותר עליהם גם בחיי יום ביום בארץ ישראל.

רוב בעלי בתים בקהילות גרמניה היו מעורבים באופן פעיל בחיי הישוב היהודי בערי אשכנז. היו גם כאלה שחפשו שררה וכבוד, אבל היסוד של הפעילות המגוונת היה „לשם מצוה". הם לא השתמשו במושג הגבוה „לשם שמים" והסתפקו בכוונת „לשם מצוה". זה פעל בהכנת ילדי הקהילה לקראת בר מצוה ולמד אתם טעמי המקרא, וזה פעל בארגון למען מסעדות כשרות ברחבי אירופה Hamburger Speiseverein. זה ארגן שיעורי תורה לנערי ישראל, נוסף ללמודי תורה שבבתי הספר היהודיים. זה היה מוהל, וזה התנדב לחברא קדישא, זה פעל למען פליטי מזרח אירופה, זה אסף כסף עבור עניי ארץ ישראל, וזה עשה למען קרן התורה. זה נתן שעור חומש לבנות, וזה קרא אתן ספר אגרות צפון. כללו של דבר: כמעט כל בעל בית לא רצה רק לקבל מתכלל, אלא רצה גם לתת משהו, מצא את האפשרות לתת מכשירונותיו ובעיקר מרצונו הכן לטובת הכלל. כמובן היו בעלי בתים אחרים שפעלו בהנהלת הקהילה ובהנהלת בית הספר, בית היתומים ובית החולים.

• על חשיבותו של כח הנתינה עמד הרב א"א דסלר זצ"ל במאמרים רבים, ראה במיוחד „מכתב מאליהו", חלק א' עמ' 140 והלאה ושם עמ' 143 סכום דבריו וז"ל „מה מאד עלינו להתחזק בדרכי הנתינה, שבלעדם תחסר לנו לא מצוה פרטית אלא ח"ו כל התורה ועבודת ה' כולה". וראה פירוש הרב ש"ר הירש זצ"ל על תהלים לו, כא על הפסוק „לזה רשע ולא ישלם וצדיק חונן ונותן": הרשע רק לוקח מן העולם ואינו נותן את התגמול שמצפים ממנו ואילו הצדיק חונן ונותן, משתדל להרבות בנתינתו לעולם,

בדורות האחרונים מצאו גם צעירים כר פעולה מבורך בפעילותם למען ארגוני נוער, זה נתן שיעורים וזה ארגן הרצאות וטיולים וזה טיפל בהוצאה של עלוני נוער.

מרובים היו צרכי עם ישראל והמתנדבים בעם ראו את פעילותם „לשם מצוה“ למען כלל ישראל כדבר מובן מאליו. כך ראו הבנים והבנות אצל הוריהם, וכך ניסו להמשיך.

זכורני ששאלתי פעם את אמי מורתי הי"ד מדוע אינה מתנדבת לחברא קדישא שבעיר. שמעתי אז על נשים אחרות שעסקו במצוה זו. אמי מורתי ענתה לי שכל זמן שאשה מטפלת בבית בילדים קטנים, מן הראוי לא להתעסק במצוה חשובה זו. אם הבנים שמחה עלולה להפגע בשמחת תפקידה כאשר היא מטפלת גם במתים. תשובה זו חרוטה בזכרוני. עצם השאלה מעידה על מציאות מסוימת. מסופקני אם היום הבנים שואלים שאלה כזו לאבותיהם ולאמותיהם.

ג.

חלק מעולי גרמניה המשיכו גם כאן בארץ במסורת של עבודה בהתנדבות למען צרכי הכלל. התנאים בארץ היו אמנם שונים מהתנאים בחוץ לארץ, אבל זה לא מנע מהם לפעול. למען מוסדות חנוך, תנועות נוער, ישיבות ומוסדות חסד. אין בזה משום מגלה סוד, אם נטען שביישוב החדש בארץ (בניגוד למסורת של היישוב הישן) לא היו רגילים לחיי חברה נאמנים הבנויים בעיקר על „לשם מצוה“. לפעמים אף מתגלים סימני זלזול כלפי אנשים שלא מן הממסד הרוצים לעשות „לשם מצוה“ בתחומים שאצל אחרים מוגדרים כקרדוס לחפור בו. זה ועוד. רבים מעולי גרמניה לפני ארבעים שנה לא היו מסוגלים להמשיך את המסורת הזאת של „כח הנתינה“ לכלל. דאגות פרנסה וספקות על הדרך החינוכית הרצויה גזלו את רוב מרצם. הפליאה מתעוררת כלפי עולי אשכנז רבים שלא ראו צורך לחזור למסורת המפוארת הנ"ל, כאשר הגיעו משך השנים אל המנוחה ואל הנחלה. מצבם הכלכלי של יוצאי גרמניה השתפר, אך רק מעטים נתנו את דעתם על חידוש „כח הנתינה“ לכלל. דאגו לחינוך בניהם וסדרו שיעורי תורה לעצמם, אך מה עשו למען לימוד תורה של אחרים? מי מתנדב למען חברא קדישא, ומי מארגן שיעור משנה נוסף לילדי בית הספר? ומי חושב על שיעורי תורה לבנות ישראל אחרי גיל בית הספר? ומה עם עזרה פעילה למוסדות תורה וחסד? הזנחנו מסורת מפוארת של נשיאה בעול הציבור ולא דאגנו לכך שבנינו ובנותינו ימשיכו בדרך הזאת. חוששני שרק מעטים יכולים לומר שאכן נתנו דוגמא צנועה לבניהם ולבנותיהם בדאגתם לצרכי ציבור „לשם מצוה“, זה בכה וזה בכה.

ושם בסוף: „למסירות זו לטובת הכלל, הטהורה מכל פנייה, מוכשר כל אחד ואחד — תהא עמדת הצלחתו אשר תהיה“. הרב דסלר הדגיש במיוחד את חיוב הנתינה בין אדם לחבירו ואילו הרב הירש כלל בזה גם המסירות לטובת הכלל.

ובכן הזנחנו דברים פשוטים ביותר. זכורני שלפני כמה שנים נפטרה אשה זקנה בשכונת בית וגן בירושלים. בעלה הזקן בקש להביא את אנשי החברא הקדישא לשמור על המת. האיש לא האמין למשמע אוזניו כאשר נאמר לו שאין בירושלים עיר הקודש, ארגון כזה הדואג לשמירת המת עד להלויה. וידוע לי מקרה של הלויה של רבנית ידועה, שבה השתתפו אלפים, אך המת היה מונח שעות ללא שמירה. למה לא דאגנו להמשך נאה של מסורת יהודית של מאות שנים? מי התיר לנו לפנות עורף למסורת של אבותינו ואבות אבותינו? כנראה שבמקומות אחרים כגון פתח תקוה, בני ברק, תל אביב וחיפה אכן יוצאי אשכנז היו יותר ערים לשמירה על חלק זה של מסורת אבותיהם.

ד.

זכורים לטוב גברים אחדים ונשים צדקניות יוצאי אשכנז שהתנדבו בעבר, וכן מתנדבים היום, לעסוק בגמילות חסד של אמת. עול כבוד הוטל על הנשים שהרי נקראות לדאוג לציבור רחב. רק נשים מעטות מחוגים אחרים התחנכו על ברכי המסורת להיות חברות מתנדבות בחברא קדישא, ונשי אשכנז המתנדבות לעשיית חסד של אמת עובדות לפעמים עד שעות המאוחרות של הלילה.**

ומי תורם היום שעות אחדות למען מוסדות תורה? כמה שיעורי תורה ארגנו לנוער המתבגר? מי מקדיש כל שבוע כמה שעות למען מוסדות תורה וחסד? שלוש, ארבע שעות עבודה משרדית, "לשם מצוה" היו מחזקות מוסדות קטנים שאין באפשרותם להשתית את העבודה הארגונית על כוחות עבודה יקרים. וכי מצוה זוטרות לעזור למוסד או לכולל קטן על ידי נהול חשבונות "לשם מצוה". וכי מוסד ספרותי חרדי או כותבי עת תורניים אינם זקוקים לעזרה משרדית? האם יותר מכובד לדפוק על דלתות משרדי ממשלה כדי לקבל תקציבים עבור מזכיר ופקידים? האם בזה אנו הולכים בעקבות המסורת של היהדות הנאמנה באשכנז?

קיים היום ציבור של בעלי בתים נאמני התורה. לא נסינו להפעיל אותם למען חזוקה של היהדות הנאמנה. כמו כן קיים היום ציבור פנסיונרים שבחלקם יש להם נסיון רב בחנוך, בארגון ובנהול משרדי. למה לרבים מהם אין תחושה שאכן ראוי להקדיש חלק מזמנם ונסיונם להיות עוסקים בצרכי ציבור באמונה. ומה עם הדאגה למען חולי עם ישראל? זכורות לטוב הנשים המתנדבות בבית החולים שערי צדק, אך מי דואג לחולים בבתי החולים האחרים, הן בגשמיות הן ברוחניות. ומי דואג לילדים מסכנים במוסדות חולים כרוניים?

** לפני כחמש עשרה שנה נפטרה אשה חסידית מיוחסת במושב בית חלקיה שבנחל שורק. המשפחה בקשה שהטהרה תעשה ע"י נשים של החברא קדישא של ירושלים ולא ע"י נשי החברא הקדישא יוצאות גרמניה של נחל שורק. הבקשה היתה מובנת, אך הפליאה היתה גדולה כאשר התברר שהנשים שהגיעו מירושלים לסדר את הטהרה של הנפטרת החסידית, היו כולן נשים יוצאות גרמניה!

מי מטפל בילדים חולים כרוניים אשר בחלקם באים מבתיים דתיים ואף מבתיים חרדים מעורערים. כאן יש לציין את תלמידי ישיבת „קול תורה“ אשר מנסים להקל על גורלם הקשה של ילדים אלה, מארגנים מגין ואף משמחים את הילדים בחנוכה ובפורים. אך ידוע שילדים חולים אלה זקוקים לעזרה ולטיפול מקיף. כמה נשים באות לשם כדי לשחק עם בנות מסכנות ולקרוא אתן תנ"ך או לשוחח אתן ולעודדן?

כמובן שגם בדורנו מרבית במעשי חסד ומעשים טובים בעיקר כלפי יחידים. אין לזלזל ח"ו בזה, אך מעטנו בדאגה לצרכי הציבור „לשם מצוה“. בזכות דאגתו של יהושע בן נון למען סידור הספסלים בבית מדרשו של משה רבינו, זכה יהושע להיות יורשו של משה רבינו (מדרש רבה, פנחס כא, יד: „הוא היה מסדר את הספסלים והוא פורס את המחצלאות“). מי משתדל היום לזכות במצוה כזו ומי מרגיש בדורנו שמחה של מצוה בהכנת בית הכנסת לפני התפילה או סידור בית המדרש לפני הלימוד ולאחריו?

לא באתי להיות מוכיח בשער, שהרי גם אני חלק מהציבור. אי אפשר לתקן את הכל. צעד ראשון של תקון המצב בהחדרת ההכרה שכל אחד ירגיש את חובו לשרת את הציבור ולתת מכשרונותיו לכלל. ואידך זיל וגמור.

הדברים הללו נכתבו באיפוק, אך בכאב. קהילות ישראל היו בנויות על תורה, עבודה וגמילות חסדים. על היסוד הזה „גמילות חסדים“ באופן רחב ביותר לא התעורר מעולם שום ויכוח אידיאולוגי — ואולי כאן המקור של השיכחה.

הפסדנו שנים יקרות, הפסדנו להיות מורי דרך לדור החדש, להמשיך כאן בדרך הצנועה של „לשם מצוה“. אולי לא אנו אשמים בכך, שהרי אחרים לא היו רגילים לדרך זו של פעילות ענפה „לשם מצוה“. אך דומני שאין תחליף לדרך זו.

אינני חושש מה לענות לעתיד לבוא בבית דין של מעלה על דרכנו בשיטת תורה-עם-דרך-ארץ, שהרי לכל צד יש על מי ועל מה לסמוך. אך מה נענה על השאלה: מה עשיתם למען הכלל כמו שנהגו אבותיכם מדור דור?

שלשלת רבני משפחות קצנאלנבוגין ב"וועד ארבע הארצות"

הראשון למשפחה קצנאלנבוגין היה הרב ר' מאיר אב"ד ור"מ דק"ק בריסק, בנו של השר שאול וואהל הידוע מאגדת יהודי פולין, שמלך עשרים וארבע שעות כמלך מדינת פולין¹.

הרב ר' מאיר ק"ב היה אחד מאבות ההוראה בתקופתו, ופסקיו השפיעו על מהלך החיים בקהלות ישראל רבות במדינת פולין וליטא. בישיבות הוועד הופיע כמנהיג ובורר מטעם מדינת ליטא (לפני שמדינת ליטא נפרדה מאגודת "וועד הארצות" בפולין).

בשנת שפ"ג (1623) בישיבת הוועד בלובלין, דנו מנהיגי הארצות ומנהיגי קהלות ליטא, על חלוקת הוצאות משותפות שהיו לקהלות בפולין וקהלות מדינת ליטא, אודות הוצאות בענין מנת המלך... הוצאות בכלל בעלילות המטבעות והכסף... הוצאות על רשעת בוורשי... מתנות המלך... מתנות לשליחים... ועד הוצאות כגון אלה: הפסק דין ניתן ע"י שלשה בוררים, שנים באי כוח של וועד הארצות ואחד בא כוח מדינת ליטא. "כל הנ"ל מצאנו... כהיום הזה יום ג' י"ט אדר שני שפ"ג לפ"ק מטעם מדינת ליטא". חתם, ונאו' מאיר הק' קצינאלנבוגין³.

באותו שנה התאספו מנהיגי הארצות בלובלין לדון על חלוקת המסים השונים שהמלוכה הטילה על הקהלות; המס הראשי היה מס הגלגולת, מס על כל גפש מישראל, ומסים ארנוניות. ראשי הקהלות היו ערבים על הקהלות, והוועד המרכזי, וועד דד"א היה ערב עבור כל הקהלות. בקשר לזה היו דין ודברים בין המדינות, ומנהיגי ליטא דרשו הערכה אחרת לחלוקת המסים, ועד מיוחד לעצמם והם יהיו אחראים בעד תשלומים שלהם. סיכסוכים אלה ועוד תביעות בין הצדדים, גרמו להחלטת קהלות ליטא להתבדלות מדינת ליטא מתוך ועד הארצות. הם החליטו לקיים "ועד הקהלות הראשיות בליטא" וביום ט' אלול שנת שפ"ג⁴, ששה חדשים אחרי כינוס הוועד בלובלין, אדר ב' שפ"ג, התקיימה הישיבה הראשונה של "ועד מדינת ליטא" בעיר בריסק. בכינוס זה הוחלט בין השאר, לקבוע את כינוסי הוועד בקהלת בריסק, מקום מושבו של

1 ראה צ. ה. עדלמן "גדולת שאול", לונדון תרי"ד.

2 ראה ישראל הלפרין "פנקס ועד ארבע ארצות" ירושלים תש"ה עמ' 41. ועיין שם הערה משמעות הוצאות אלה. ראה שם הערות 2, 3, להלן צוין ספר זה בשם: פנקס.

3 שם, פנקס עמ' 41 ושם הערה 9.

4 ראה ש. דובנוב "פנקס המדינה או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא". ברלין תרפ"ה [להלן: פמ"ל] עמ' 3. עיין שם גם במבוא.

הרב ר' מאיר ק"ב. „בחיי האלוף מוהר"ר מאיר, בהיות שהוא זקן בא בימיו ולא יוכל עוד לצאת ולבוא מן העיר וחוצה. בכל עת וזמן שיתוועדו ראשי עם מדינתנו ליטא יחד, יבוא הועד פה ק"ק בריסק"⁵.

קהילת בריסק קיבלה על עצמה לא לקבל רב אחר במקומו כל ימי חייו, כאות הכרה כאחד ממיסדי ומארגני „ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא". החלטה זו נרשמה בתקנות הועד בשנת שפ"ג, סי' ס"ח „ובהיות שהאלוף מוהר"ר מאיר הנ"ל ממנו יחד ואבן פינה ועיני כל המדינה אליו צופי, יזהירו הקהלות, שלא למנות ראשי מדינות הפסולים מחמת קורבה להאלוף מהר"מ הנ"ל"⁶.

בשנת שפ"ז יום ה' אך טו"ב אלול, התכנס ועד המדינה לאשר תקנות ופסקי-דין שונים. הרב ר' מאיר היה חולה, ידיו רעדו ולא יכול היה לכתוב, הרב מסר יפוי-כח לסופר המדינה ר' יששכר בער, לחתום בשמו, „ונא' יששכר בעד ספרא דמתא בריסק-דליטא החותם בצווי כבוד האלוף לראש (הראש) מוהר"ר מאיר וואל יצ"ו החולה את ידיו השם ירפאהו א"ס (אמן סלה)"⁷.

לא ידוע לנו על חיבורים שחיבר, אבל ידוע שהוא עמד בקשר עם גדולי הדור שפגו אליו בשאלות ותשובות. באחד השאלות כותב אליו הב"ח „שלום למר ולתורתו, אשרי יולדתו והורותו כמהור"ר מאיר אב"ד ור"מ דק"ק בריסק דליטא יצ"ו, ד' אתו את הברכה ותרב גדולתו א"ס"⁸.

בעל „פני-יהושע" מביא תשובה ממנו ומסיים „זכרוני בימי חורפי, מעשה כזה-בק"ק בריסק דליטא, ונשא ונתן עם הרב מהור"ר מאיר שאול ז"ל"⁹.

הרב ר' מאיר בן שאול וואהל ז"ל נפטר בשיבה טובה בשנת שצ"ג (1633)¹⁰.

להרב ר' מאיר היו ששה בנים וארבע בנות.
בניו.

- א. האלוף יהודה קצינאלבוגין ז"ל, הוא נפטר בחיי אביו.
- ב. הרב ר' משה אב"ד דק' העלמא, חתן הקצין ר' בנימין בינוש מפוזנא.
- ג. הרב ר' נחום אב"ד דק' סלוצק.
- ד. החסיד האלוף מוה' ישראל ק"ב, חתן הקצין מוה' שמואל קאלישער.
- ה. האלוף מהו' בנימין בייניש, חתן הקצין מוה' יעקב דעלטש מלודמיר.
- ו. האלוף מהו' יהודה ק"ב, נקרא על שם אחיו יהודה שנפטר בחיי אביו ז"ל¹¹.

5 שם. פמ"ל עמ' 13 סי' סח.

6 שם, שם.

7 שם, עמ' 31.

8 ראה שו"ת „ב"ח חדשות", קארעץ תקע"ו, סי' כ"ו.

9 ראה „פני יהושע" על יו"ד חלק א' סי' ו'.

10 ראה א. יהודה ליב ליפשיץ „אבות עטרה לבנים", ווארשא תרפ"ז עמ' קנ"ט—קס"א.

11 ראה י. ט. אייזנשטאט „דעת קדושים" עמ' 89—90. [להלן: ד"ק].

בנותיו. כולן נשואות לרבנים מפורסמים, גדולי התורה ידועים.

א. דבורה, נשואה להרב ר' יעקב אב"ד דק' בריסק.

ב. בילא, נשואה להרב מוה' יונה בר' ישעיה תאומים אב"ד דק' הורדני.

ג. ניסלא, נשואה להרב ר' משה ב"ר פנחס הכהן שהיה רב בהקלזו בריסק ובק' סלוצק.

ד. אסתר, נשואה לאלוף מוה' אברהם אשווייג בן הרב ר' מוהר"ש דק' בראד¹².

הרב ר' משה ק"ב, אב"ד דק' העלמא בן ר' מאיר בן השר שאול וואהל ז"ל

הרב ר' משה, בנו של הרב מאיר, הוזמן בשנת שפ"ז (1627) לכהן כרב ור"מ לקהלת העלם, במקומו של הרב ר' יצחק הלוי, אחיו של הט"ז, שנקרא מחעלם לכהן ראש בית דין בקהלת פוזין. מעטות הידיעות על פעולותיו של הרב ר' משה בק' העלם¹³.

ממקור אחד ידוע שהרב ר' משה השתתף בועד דד"א בשנת ת"ג ביריד יערסלב. שם הסכים על הדפסת הס' „דמשק אליעזר“, חידושים על מסכת חולין מאת הרב ר' אליעזר בר שמואל צבי מאפטא ז"ל (לובלין ת"ו)¹⁴.

בישבו על כס הרבנות בק' העלם הסכים על הספרים „אהבת ציון“, ביאורים על התורה וחז"מ מאת הרב ר' אברהם בר משה אשכנזי הלפרין (לובלין שצ"ט)¹⁵ ועל הס' אשל-הרב רבי על שלחן-ערוך יו"ד להש"ך (קראקא ת"ו). על הסכמות הנ"ל הוא חתם „משה בן לא"א הגאון מוהר"ר מאיר זלה"ה לבית קצנאילפוגין“.

לפני כהונתו בקהלת העלם שימש הרב משה ק"ב בקהלת לובומלא ובסוף ימיו שימש בקודש בקהלת מאהליב. הרב ר' משה נפטר בשנת ת"ד (1644)¹⁶. הרב ר' משה ק"ב השאיר ארבעה בנים, רבנים מפורסמים אשר שימשו ברבנות בקהילות שונות ולקחו חלק פעיל בכינוסי הוועד דד"א במדינת פולין. א. הרב ר' שאול הבכור נקרא על שם אבי זקנו, שאול וואהל ז"ל¹⁷.

ב. בנו השני הרב ר' בנימין ביניש¹⁸.

ג. בנו השלישי הרב ר' מאיר ק"ב¹⁹ נקרא על שם זקנו הרב ר' מאיר

אבד"ק בריסק.

12 ד"ק שם.

13 ראה ח. פרידברג „לוחות זכרון“.

14 ראה פנקס עמ' 70.

15 ד"ק עמ' 89.

16 שם פנקס עמ' 70 הערה 1.

17 ש. ז. שאול, בנו של הרב ר' משה נולד בשנת שע"ז בשנת פטירתו של אבי זקנו השר שאול וואהל.

18 ראה שם פנקס עמ' 204, הערה 2. בנימין ביניש השתתף ביריד יערסלב תשרי תמ"ז בתור מנהיג.

19 היה אב"ד דק' העלם. שם ד"ק 94, עיין גם גדולת שאול עמ' לג, ב.

ד. בנו הרביעי הקדוש ר' פנחס ק"ב הי"ד נקרא על שם אבי אמו, פנחס הורביץ ז"ל גיסו של הרמ"א²⁰.
ובת מרת הנלי, נשואה להרב נתן בן זאב וואלף חתן בעל תוספות יום טוב²¹.

בנו הבכור הגאון ר' שאול קצינעלנבוגין

„לא זכה שאול למלכות, אלא מפני שהיה זקנו מדליק גרות בבתי מדרשות“²². מאמר זה נתקיים אצל השר ר' שאול וואהל ק"ב. על ידי שיסוד ישיבות ובתי אולפנא בקהילת בריסק דליטא, זכה נינו למלכות תורה. הרב ר' שאול שנקרא על שמו שם אבי סבו, ושימש בקודש בקהילות גדולות וחשובות המפורסמות כמרכזי תורה בפולין, קהילות בראדי, חעלם, פינטשוב וקראקא. ר' שאול היה מהרבנים הפעילים בוועד דד"א. שלושים שנות פעל בכינוסי הוועד כאישיות מרכזית וחתם על החלטות ופסקי-דין והסכמות ואישורים של הוועד להדפסת ספרים רבי חשיבות בספרות התורנית.

עוד בחי אביו כיהן הרב שאול כרב ור"מ בקהילת בראדי, שם נתקבל עוד לפני שנת תכ"ד (1664) והוא היה הרב הראשון של קהילה מפורסמת זו²³. בהיותו בקהילת בראדי נבחר ע"י קהילת קראקא כבורר להופיע בשמם בכינוס הוועד ביריד גראמניץ. בניסן תכ"ד חתם יחד עם „יושבי כסאות למשפט פה ק"ק לובלין ביריד גראמניץ יום א' י"א ניסן כד"ת לפ"ק", וחותר „שאול בלא"א הרב הגדול מהור"ר משה ז"ל ה"ה לבית קצינעלנבוגין חונה בק"ק בראד מבורר דק"ק קראקא“²⁴.

אחרי פטירת אביו הרב ר' משה אב"ד דק' חעלמא בשנת ת"ג, הוזמן הרב שאול בנו לכהן ממלא מקום אביו בק' חעלם. פרנסי קהילת בראדי העריצו מאוד את רבם, ובקשו ממנו להמשיך לשבת על כס כהנתו והוא המשיך שם לשרת בקודש עד שנת תל"ב (1672). ומשנת תל"ב שימש בקודש כרב ראשי ור"מ בקהילת חעלמא עד שנת תמ"ז²⁵. מקהילת חעלם עבר לשרת בקודש לקהילת פינטשוב כרב ונציג בוועד דד"א.

20 ראה ד"ק עמ' 94.

21 שם ד"ק עמ' 94.

22 מדרש תנחומא, פרשת תצוה.

23 ראה נ.מ. גלבר „תולדות יהודי בראדי“ וכן „ערים ואמהות בישראל“ כרך ששי עמ' 48 ושם „הרב הראשון...“ שישב על כסא הרבנות, בקהלת ברוי היה הרב ר' שאול ק"ב בן מאיר אב"ד דק' בריסק בן השר שאול וואהל (הרב שאול כיהן בבראדי לפני שנת תכ"ד (1664)).

24 פנקס עמ' 99. הרב שאול בהיות רב בקהילת בראדי מופיע שם כנציג ובורר מטעם קהילת קראקא. „על הגטו היהודי בקראקא הוטל הסגר באותה שנה... מגפה פרצה בעיר ועל כן לא הופיעו לוועד ראשי המדינה של קראקא בעצמם“ ראה יתר פרטים: בלבן „היסטוריא זשידוב“ כרך 2, עמ' 35 (פולנית).

25 שם פנקס הערה 3. משנת תלג עד שנת תמוז כהן כרב ראשי בק' חעלם.

כאומר לעיל, פעולותיו בוועד היו בשטחים שונים, בהחלטות בענין סיכסוכים בין הקהלות, סיכסוכי גבולות, מסים, סיכסוכי הקהלות עם הוועד על אופן חלוקת עומס המסים, נציגות הקהלות בתוך הוועד ועוד ענינים שהזמן גרמא²⁶.

נוסף לפעולות הוועד דד"א שנזכרו לעיל, דן הוועד גם בענין רשות להדפיס ספרים והסכמות תחת פקוחו, ואף תיקן תקנות בנידון, "ספרים לא ידפיס שום מדפיס בלי רשות רבנים ואלופים"²⁷. כמעט בכל מושב הוועד אישר או דחו בקשותיהם של מחברים שונים, לתת אישור או הסכמה להדפסת ספריהם. היו גם מקרים שהוועד החליט בתור יוצא מהכלל להדפסת ספרים מתוך נמוקים מיוחדים. להלן הסכמות הוועד להדפסת ספרים כגון אלה²⁸. בין החותמים על החלטות היה הרב ר' שאול ק"ב.

שנת תכ"ד (1664): ספר "עמודיה שבעה", דרשות מאת ר' בצלאל בן ר' שלמה מקאברין, פראג תל"ד, "יושבי כסאות למשפט... גראמניץ יום א' י"א ניסן כד"ת לפ"ג". בין החותמים, "שאול בלא"א... משה ז"ל... לבית ק"ב החנה בק"ק בראד מבורר דק"ק קראקא"²⁹.

שנת תל"ב (1672): "לב-אריה" מאת ר' יהודה אריה ליב בן ר' יהושע האשקי, ווילהרמסדרף תל"ד³⁰.

שנת תל"ג (1673): "לקט שמואל" לר' שמואל פייביש כהנא, ווינציא תנ"ד. בין החותמים, "מהור"ר משה ק"ב"³¹.

שנת תל"ז (1677): "המאורות הגדולים" הרבנים מ"צ דד"א יום ד' כ"ה אלול תל"ז.

הדפסת תנ"ך בלשון אשכנזי בתרגומו של יקותיאל בליץ אמשטרדם. בין החותמים, "שאול... בן... משה ז"ל לבית קאצנעלבוגין"³².
שנת תל"ח (1678): הוועד שב ואישר להדפיס התנ"ך בתרגום יהודי אשכנזי, מהדורת מר יוסף אטיאש. בין החותמים, "שאול בן... משה ק"ב ז"ל לבית קאצינלבוגין"³³.

26 בפעולות חשובות שהזכרתי ובמיוחד תיקון תקנות שהזמן גרמו בשנות ת"ח-ת"ט, כגון תענית כ' סיון, תקנות נגד קניית הרבנות בכסף. נוסח סופי ל"התר עסקא" ובמיוחד מלחמה נגד מלשנות, שמירה על טוהר המידות ועוד. חתמו גם הרבנים ה' יושבי כסאות למשפט" לתת יתר תוקף להחלטות הוועד.

27 ראה הלפרין "יהודים ויהדות במזרח-אירופה" ירושלים תשכ"ט. עמ' דה, 80.

28 שם עמ' 81 סוף הערה 11.

29 פוקס 99. הוועד על המחבר והספר "נאה דורש ונאה מקיים... על כן הסכמנו כולנו אנחנו חתומי מטה בשפה אחד... והרשות והרמנא נתונה... להדפיס הספר".

30 הסכמה נתנה ביריד יערסלוב תל"א, שם עמ' 127. ע"ג הלפרין, יהודים ויהדות וכו' עמ' 100.

31 פוקס עמ' 143.

32 שם 158—159 הסכמה נתנה יום ג' ב"ד אלול ת"ו למ"ד זי"ן לפ"ק פה ק' יערסלב.

33 שם 164 הסכמה נתנה "יושבי כסאות למשפט פה ק"ק לובלין ביריד גראמניץ, יום ה' ז"ך בחודש זיו הוא אייר תל"ח לפ"ק".

„אדרת אליהו“ דרשות כסדר התורה מאת אליהו בר קלונימוס מלובלין, פפד"מ תנ"ד. הסכמת הועד „ביום ב' ב' סיון תל"ח לפ"ק בהתוועדות קדש פה לובלין“³⁴.

שנת תמ"ז (1687): התוועדות הועד... יערסלב כ"ה אלול. הסכמה לס' „מיס-חיים“ דרושים על פרשיות התורה והמגילות מאת חיים סגל הורביץ, דיהרנפורט ת"ן³⁵.

שנת תמ"ח (1688): על ספר „תולדות-יצחק“ דרשות ליצחק בן ר' אברל כץ מקראקא, פפד"א תנ"א³⁶.

שנת תמ"ט (1689): כ' תשרי יערסלב, הסכמה משותפת להדפסת הס' „צנצנת-מנחם“ למנחם-מנדל בן... צבי, ברלין תע"ט-ת"פ. בין החותמים: ש' ק"ב³⁷.

שנת תנ"א (1691): ג' תשרי יערסלב הסכמת הועד על ספר „בית-הילל“ על ש"ע יו"ד מאת הלל בר נפתלי הירץ, דיהרנפורט תנ"א³⁸.

שנת תנ"ב (1692): ח' תשרי...ביומא דשוקא פה יערסלב. הסכמת הועד לספר „מדרש-רבות“ עם פירוש ר' נפתלי הירש בר' שמשון מווינא, פפד"א תנ"ג³⁹.

רשימת הסכמות הנ"ל מראה גדלתו וחשיבתו שותיחסו אליו המחברים הרבים שבקשו לקשט ספריהם בהסכמות. יש לציין שרוב הסכמות נתן בעת כינוסי הוועד דד"א שבו הרב ר' שאול היה פעיל שנים רבות. יש להניח שרשימת ההסכמות הנ"ל איננה שלמה. כמו כן לא ידועה לנו על חיבורים שנשארו בכתב-יד, אשר עסקנותו הפעילה בוועד ובקהילות ששרת בקודש, מנעו ממנו האפשרות להוצאתם לאור.

הרב ר' שאול נפטר בשנת תנ"ד (1694) בעיר פינטשוב, בה כיהן בסוף ימיו ושם מנוחתו כבוד⁴⁰.

34 הסכמה זו נתנה באותה שנה „ביום ב' סיון תל"ח לפ"ק בהתוועדות קדש פה ק"ק לובלין“. פנקס עמ' 165.

35 פנקס עמ' 205 יש לציין שבהתוועדות זו, כ"ה אלול תמ"ז, סירב הוועד לתת לו הסכמה להדפסת הספר „ובאשר... תקנה הוא אצלנו, שלא להדפיס שום ספר בעת הזאת, על כן משכנו ידינו מליתן לו הרמנא כהיום“. אבל הובטח לו לתת לו הסכמה בזמן אחר „בהגיע תור וזמן... אז יהיה הדפסת הספר מים חיים הנ"ל, ראשון לראשונים“.

36 פנקס עמ' 210. הסכמה נתנה „המאורות הגדולים המופלגים נ"י מ"צ דד"א יצ"ו בוועד קודש ביומא דשוקא שהוא זמן קהלה לכל היום יום ד' כ"ז אלול תמ"ח לפ"ק.

37 ביריד יערסלב „יום ה' כ' תשרי תמט"ת לפ"ק יערסלב“. שם עמ' 213.

38 שם עמ' 219 „המאורות הגדולים המופלגים מ"צ דד"א החותמים לכבוד התורה ולהאדירה היום יום ד' ג' תשרי תנ"א לפ"ק פה יערסלב“.

39 שם עמ' 225. בין המאורות... הגאון הגדול המופלג... שאול קצנילנבוגין...“.

40 ראה הורביץ „לתולדות הקהילות בפולין“ עמ' 410.

הוא השאיר אחריו שלשה בנים ובת, מהם הסתעפה משפחת קצנאילנבוגן המפוארה, בנים ונכדים ונינים, שהרבה מהם שימשו בקודש כרבנים בקהילות חשובות בפולין ובאשכנז⁴¹.

הרב פנחס ק"ב הקדוש הי"ד

אזכיר עוד בנו הרביעי של הרב ר' משה ק"ב, נכד השר שאול וואהל ז"ל, הרב ר' פנחס הקדוש הי"ד אשר נשרף על קידוש השם בכיכר העיר לובלין ביזם י"א אייר ביום שבת קודש פרשת אמור, לסדר שקוראים בה פרשת מצות קידוש השם⁴².

על עלילת-דם המתועבת הזאת ועל מהלך המשפט ע"י שופטי רשע, ופרשת הוצאתו לשריפה, כתבו כבר רבים. במאמר זה אמסור תמצית מאורע טרגי זה אשר זעזע את כל קהילות ישראל בפולין, ליטא ואשכנז ומצא הד בספרות „קידוש השם”⁴³.

להלן תאור קצר על מותו של הקדוש הרב ר' פנחס ק"ב הי"ד. מהכנסיה הנוצרית בעיר טומושוב פולין נגנבו כלים אחדים. הגנב נתפס אחרי זמן מה. בחקירה טען הגנב שהוא מכר את הכלים ליהודי אחד שאת שמו אינו יודע, אבל אם הוא יראה אותו, יוכל לזהותו. הרב ר' פנחס ק"ב איש קדוש ומקובל, נהג כל ימיו לצום משבת לשבת. במי חול ישב מעוטף בטלית ומוכתר בתפלין בבית הכנסת ועסק בתורה ובקדושה. הבישוף מהכנסיה הנוצרית בטומושוב נתן פקודה להעמיד את הגנב על יד פתח בית הכנסת של היהודים ועל הגנב לזהות למי הוא מכר את הגניבה.

ובאותו יום שהעמידו את הגנב על יד בית הכנסת, לזהות למי הוא מכר את הגניבה, יצא הרב ר' פנחס מבית הכנסת החוצה. הגנב הצביע על הרב ר' פנחס כאיש שקנה את הגניבה. הרב נאסר ונכבל באזיקים ובליורי משמר כבוד של שוטרים, שמו אותו בכלא. לא הואילו כל השתדליות מצד ראשי הקהלה והוכחות שהאיש הוא חף מפשע, שאין לו שום עסקים בכלל והוא איש קדוש וטהור ורחוק בכלל מהויות עולם הזה.

וביום י"ט באייר בשבת קודש פרשת אמור תל"ו (1676) התקיים בלובלין המשפט ונגזר פסק דין מות ע"י שריפה. עוד באותו יום הוצא הפסק דין לפועל בעיר לובלין, בכיכר העיר.

בשמעו את פסק הדין, בקש הקדוש מראשי וועד גליל ד' ארצות ע"י שתדלן, שישימו עיניהם לטובת אשתו, שתהיה אלמנה רכה וענוגה, להשיאה לפי כבודה. ראשי העדה קיימו את צוואתו והשיאוה להגאון הרב ר' אריה יהודא ליב ב"ר משה אב"ד דק"ק גלונא.

41 שם רשימת בניו והקהילות שבהן שרתו כרבנים.

42 ניסבובם, „לקורות היהודים בלובלין” עמ' 35. וראה א' יערי קרית ספר שנה ס"ז.

43 חיינרייך, שטורימחינר עמ' 170—181, „בית ישראל בפולין” עמ' 263—267.

בקשר למקרא הטראגי הנ"ל מסופר שעוד זמן לפני המשפט והפס"ד לשריפה, ראה הרב ר' פנחס את אביו ר' משה בחלום. אביו גילה לו בחלום שהוא ישרף על קידוש השם. זאת נאמר לו בבית הדין של מעלה: יש לך ארבעה בנים, כולם תלמידי חכמים ויראי שמים ועליך להפריש בן אחד על קדושת השם. היות שפנחס הוא הצעיר שבהם וגם אינו מטופל בבניט, נפל עליו הגורל. אביו אמר לבנו, שיכין עצמו ליום הגדול והגורא.

הרב ר' פנחס, כך מסופר, שמר על דברי אביו, וכל ימיו הכין עצמו לקדש שם שמים ולא פעם אחת היה עומד על יד נר בבית הכנסת ושרף את ראשי אצבעותיו.

פעם אחד הרגיש בכך חבירו של הקדוש, ושאל אותו מה אתה עושה, ענה לו, גזירה היא מן השמים; אבי מסר לי זאת בחלום ועלי לקיים דברי אבי ז"ל⁴⁴.

44. "חסד שמואל" על בראשית פשטים רמזים ודרשות להרב ר' שמואל ב"ר דוד אורבך הקדוש. אמסטודם תנ"ד. שם בסוף הספר.

נתקבל במערכת

נעים זמירות על ל"ט מלאכות האסורות בשבת עם ביאור זר זהב מאת רבינו שלמה חעלמא זצ"ל, בעל מרכבת המשנה. יו"ל לראשונה עם הערות ע"י אברהם בריק. מכון ירושלים, תש"מ.

שו"ת מטה לוי, שני חלקים עם קונטרס השמות וסדר הגט עפ"י מנהג פרנקפורט. מאת הרב מרדכי הלוי הורוויץ זצ"ל, אב"ד בקהלה הכללית בפרנקפורט. יצא מחדש ע"י נכדו הרב ברוך הורביץ, ראש ישיבת דבר ירושלים. ירושלים תשל"ט.

דברי יהודה וקול יהודה על התורה אשר השאיר אחרינו ברכה הרב יהודה הכהן קראוס זצ"ל, רבה של ק"ק לאקענבאך, חלק ב. הוציא לאור בנו הרב אדוניה קראוס. ירושלים תשל"ט.

מפתח להלכות טרפות עם ששים ציורים. מאת הרב נפתלי הופנר, מהדורה שניה. הוצאת נצח תש"מ.

ד"ר אברהם ס. אברהם

הנאה ממת עכו"ם

הלכה פסוקה בשולחן ערוך¹: מת בין עובד כוכבים בין ישראל תכריכיו אסורים בהנאה. מקור ההלכה הוא תשובת הרשב"א². אולם קיימת מחלוקת גדולה גם בין הראשונים וגם בין האחרונים אם מת עכו"ם מותר או אסור בהנאה, ואם האיסור היא מן התורה או מדרבנן. אנסה כאן בעזרת החונן דעת לאסוף ולהעתיק את דברי קודשם.

מובא בירושלמי³: המוציא את המת במיטה [בשבת] חייב דברי הכל [אפילו לרבי שמעון — קרבן העדה], לא כן תני אף ריח רע כל שהוא ואמר רבי אילא אף רבי שמעון מודה בזה ומודה רבי שמעון באיסורי הנייה [וא"ר אילא דאף ר"ש מודה בהוצאת ריח רע דחייב ומודה נמי ר"ש במוציא איסורי הנייה דחייב, והכא דאיכא חרתי דדרך המת להסריח וגם מת אסור בהנאה מ"ט פוטר ר"ש — קרבן העדה], א"ר יודן תיפתר במת עכו"ם ושאין בו ריח רע והוציאו לכלבו [במת עכו"ם שהוא מותר בהנאה — קרבן העדה]. וראה שם בהמשך הגמרא ובגירסת הגר"א שמסכם⁴: מכל מקום נשמע בהדיא דמותר [מת עכו"ם]. וראה גם בתפארת ישראל⁵.

ועל אף שראינו שמרן המחבר מסתמך על תשובת הרשב"א ולומד ממנו שמת עכו"ם אסור בהנאה, הרשב"א עצמו בחידושו על הש"ס פוסק בשלוש מקומות להיתר. וזה לשונו בב"ק⁶: אלא שיש לומר דאצטריך שור ולא אדם לאיפטורי נכרי הקנוי לישראל שמותר בהנאתו דלא ילפינן ממרים אלא בן ברית כמוהו. וכן הוא כותב לקמן⁷ דאיסור הנאה במת מותרת שממרים נפקא לן כדאיתא בע"ז⁸, והלכך בישראל דוקא כמרים ולא בנכרים. ובמקום השלישי בשבת⁹ הוא כותב: שהרי אפשר בהוצאת המת שיהא בה צורך לגופה של מלאכה כגון אותה שאמרו בירושלמי בעכו"ם שהוציא לכלבו וכו'. וכלשון זה גם כתבו הר"ן¹⁰ והמאירי¹¹. וראה בשדי חמד¹² שמביא כמה ראיות להוכיח

1 יו"ד סימן שמט סעי' א.

2 סימן שסה ומובא בבדק הבית (וראה גם בבית יוסף).

3 שבת פ"י ה"ה.

4 ביו"ד שם. וראה בחזון יחזקאל על מס' שבת צד ע"א שמפרש תיפתר במת עכו"ם — שאין בו מצות קבורה.

5 שבת פ"י מ"ה, בועז.

6 ט ע"ב ד"ה הא דקאמר.

7 שם נג ע"ב סוד"ה מי שהמתה שלו.

8 כט ע"ב.

9 צד ע"ב ד"ה מי קאמינא.

10 שם ד"ה ודאמרינן.

שדעת הרשב"א היא כפי שהוא כתב בחידושי דמת עכו"ם מותר בהנאה, וכל מה שכתב בתשובה אינו אלא דרך שקלא וטריא כלפי דברי השואל.

גם בעלי התוספות נוקטים שמותר ליהנות ממת עכו"ם, וז"ל בפרושם על התורה¹¹: וי"ל דמיירי בעבד כנעני של ישראל שלא מל ולא טבל דשרי בהנאה כדאמרינן בירושלמי. וכן דעתם בב"ק¹⁴: איצטריך לעבד ולגכרי הקנוי לישראל שנפל לבור דהוא שרי בהנאה. ועל אף שהשבות יעקב¹⁵ מנסה לחלק בין עכו"ם הקנוי לו או לא, דוחה דבריו הברכי יוסף¹⁶. וכן כותב הרמב"ן¹⁷ (שנדפסו ע"ש הרשב"א — הרב חיד"א¹⁸) ומסיים בסוף דבריו: ובמסכת שבת פ' המצניע יש ראיה להתיר הנאה זו (והסיום הזה היה כנראה חסר בגירסה שהיה לפני המשנה למלך (מובא להלן) שמסתפק בכוונת הרמב"ן). וכן גם דעתם של הרקח¹⁹ והיראים²⁰ להתיר. וכן ראה בחינוך²¹.

בדעת הריטב"א יש לכאורה סתירה בין דבריו בשתי מקומות. בחידושי על שבת²² הוא כותב: שאפילו במת אמרי בירושלמי דמשכחת ביה מלאכה הצריכה לגופה כגון עכו"ם שהוציאו וכו'. לעומת זאת בכתובות²³ הוא כותב: ואי לאחר מיתה הא אסור בהנאה דגמר שם בעגלה ערופה וזה ברור מפי רבינו ז"ל, עכ"ל. ומכיון שאינו מחלק בין מת ישראל למת עכו"ם, למדו הפוסקים²⁴ שדעתו שגם מת עכו"ם אסור בהנאה. וב"ה מצאתי פתרון ל"סתירה" זו בשדי חמד²⁵ ששואל אותו הקושיא ומביא בשם כמה מחברים להוכיח שחידושי הריטב"א על שבת הם למעשה חידושי הר"ן. וכשיטת הריטב"א שאוסר הנאה ממת עכו"ם גם סובר הרא"ה²⁶.

11 צג ע"ב במשנה.

12 ח"ט דברי חכמים סימן נב.

13 שמות כא, לג.

14 י ע"א סוד"ה שהשור.

15 ח"א סימן פט.

16 יו"ד סימן שמט.

17 כתובות ס ע"א סוד"ה הכי גרסינן.

18 שיורי ברכה סימן שמט וכן בשם הרשב"ש (בן התשב"ץ).

19 סימן תסד.

20 סימן קיג (שי).

21 מצוה קנד.

22 צד ע"ב ד"ה גדול כבוד הבריות.

23 ס ע"א סוד"ה יכול יהא חלב.

24 המשנה למלך, הברכ"י והשדי חמד.

25 כללים מערכת המ"ם כלל קג.

26 מובא בשיטה מקובצת על כתובות ס ע"א (והוא הלא רבו של הריטב"א המובא לעיל הערה 23 — וכן ראה בפמ"ג כללים בהוראת איסור והיתר סעי' יא).

ובנוגע לדעת הרמב"ם בענין זה, כותב המשנה למלך²⁷: הכלל העולה ממה שכתבונו הוא בדברי רבינו הללו ליכא הוכחה אי ס"ל דגם עכו"ם אסור בהנאה או אם לא נאמר דין זה כי אם בישראל. אולם אח"כ הוא כותב: נראה דרבינו אית ליה דמת עכו"ם מותר בהנאה ומתני' דכזית מן המת מיירי במת עכו"ם וחזי לכלבו ושונרו, ואף שסתם ולא פירש, סמך על מה שיכתוב בסמוך מתני' דכל הכשר להצניע עכ"ל. אולם לא כן דעת הרדב"ז בדעת הרמב"ם, וז"ל²⁸: ויש מי שלמד דוקא מת ישראל דומיא דמרים אבל מתי עכו"ם מותרים בהנאה ורבינו לא חילק. והרדב"ז עצמו כותב בפשטות בתשובה²⁹: קי"ל דמתי עכו"ם אינן אסורין בהנאה דילפינן לה מותמת שם מרים. וכן בתשובה אחרת³⁰: ונ"ל שאין אסור בהנאה אלא מתי ישראל אבל מתי עכו"ם אינם אסורים בהנאה שכן ראיתי בתוס' פ"ק דקמא, וטעמא דילפינן מותמת שם מרים, מה התם ישראל אף כאן ישראל לאפוקי עכו"ם שאינם אסורים בהנאה.

גם הברכת הזבח³¹ מקשה על דעת הבית יוסף וכותב: ולא ידעתי אנא מצא לחלוק אדברי התוס' לאסור אפילו מת עכו"ם בהנאה, והתוס' כתבו בפשיטות בלי ראיות כאילו הדבר ברור בעיניהם שהוא מותר. שוב ראיתי... שכן כתב בשו"ת הרשב"א ואיברא דהמעין שם יראה דאינו ברירא להרשב"א כ"כ בפשיטות לאסור רק דחה להשואל ראייתו בבירור מהא דגזירה שמא יעשה וכו' להתיר מת עכו"ם ע"ש, עכ"ל. וגם הברכת הזבח מביא ראיה מהגמ' בסנהדרין³² מדוד המלך שקידש את מיכל במאה ערלות פלשתים וכותב: וליכא למימר דשוניהו גוססין כדאמר בריש מסכת נזיר גבי שמשון ע"ש וגם הת"י תרגם וקטל דוד וכו'. ובסוף דבריו הוא אומר: ומצאתי להרב בכסף משנה שכתב בפ"ח מהלכות ערכין דין יז אמה שהשיג הראב"ד ז"ל אהרמב"ם וכי מה ישוה האדם כאשר יסור ראשו ואפילו לכלבים אינו ראוי שהרי אסורי הנאה הוא עכ"ל, וכתב הכ"מ ז"ל אלו לא היה קשה אלא מעבד הוי מתרצינן דבעבד שלא קיבל עליו ז' מצות עסקינן דנכרי הוא ואינו אסור בהנאה אלא ישראל דומיה דמרים עכ"ל. והרי דברים אלה סותרים לפסק הרשב"א בתשובות ולפסק השו"ע, וצ"ע עוד להתיישב בדין זה. אחר כך מצאתי בירושלמי דשבת פ' המצניע... והרי להדיא מבואר דמת עכו"ם מותר בהנאה, וכן דעת התוס' בפשיטות כנ"ל עיקר ודוק, עכ"ל של הברכת הזבח. וראה במשנה למלך³³ שגם מתמה על הסתירה שבין מה שכתב מרן בכסף משנה ומה שפסק בשולחנו הטהור, ומתרץ בדוחק.

27) הלכות אבל סי' ה"א.

28) שם.

29) סימן תשמא.

30) סימן תתקעט (תקמח).

31) זבחים ע"ב ד"ה ובטריפה — הראה לי ידידי הרגול הגה"ר משה שרבאני שליט"א.

32) יט ע"ב.

33) הערה 27.

וכן פוסקים הרבה אתרונים שמת עכו"ם מותר בהנאה, והם הפרי חדש³⁴, הנקודות הכסף³⁵, החתם סופר³⁶ והמהר"ם שיק³⁷. וכן כותב הגר"א³⁸ שאין הכרח בתשובות הרשב"א דפשיטא ליה דאסור, ומסכם שהרי התוס', הרמב"ן הרשב"א (בחידושיו) והר"ן התירו וכן בירושלמי, וכן משמע בגמ' סנה' יט ע"ב אמרינן דחזו לכלבי ולשונרי.

ועל הגמרא בסנהדרין שמביא הגר"א והחיד"א³⁹, דנים גם המשנה למלך הג"ל וגם היעב"ץ⁴⁰ כי מפשטות המקרא והגמרא משמע שדוד המלך כרת את ערלותיהם אחרי המיתה וכן מפרש שם התרגום יונתן, וקטל". ואולם התשובה מאהבה⁴¹ כותב דההיא איכא לאוקמה בבשר הפורש מן החי שאינו אסור בהנאה, ואע"ג דכתיב ויד מהם מאתים איש ויכרות את ערלותיהם, שמא לא הרג אותם מתחלה אלא הכם שוק על ירך והפילם וחתך ערלותיהם קודם שמתו דשרו בהנאה, וכן אצל שמשון וכן מובא בריש הנחנקין⁴², ש"מ כל היכא דאיכא הכאה סתם לאו מיתה היא עכ"ל. וראה מה שכתבתי לעיל בשם הברכת הזבח.

גם המראה פנים, בפירושו על הירושלמי⁴³, מסיק שמת עכו"ם מותר בהנאה וכותב בסוף דבריו אחרי שהביא שכן גם דעת הרשב"ש (בנו של הרשב"ץ)⁴⁴ שהביא בשם הרמב"ן ז"ל וכן דעת הרשב"א כאן (ובחשובה לא החליט בדבריו כלום): ונמצינו למדין דהתוס' ורוב הגאונים פסקו כהירושלמי והרמב"ם סתם דבריו והתימה על הב"י שכתב אסור בהנאה עכ"ל.

וכן פוסק האגרות משה⁴⁵ שיש להורות לצורך גדול כלרפואה כהמתירין בהנאה במת עכו"ם. והגרא"י הכהן קוק ז"ל ייעץ לקנות גופות של עכו"ם למטרה זו⁴⁶. וראה גם בשו"ת יביע אומר⁴⁷.

34 יו"ד בקונטרס אחרון סימן עט.

35 יו"ד סימן שמט סעי' א.

36 שו"ת יו"ד סימן שלו.

37 שו"ת יו"ד סימן שמט.

38 יו"ד סימן שמט סעי' א.

39 פתח עינים על סנהדרין יט ע"ב ד"ה ודוד סבר.

40 סימן מא.

41 סימן מז.

42 סנהדרין פד ע"ב.

43 ב"ק פ"א ה"א ד"ה יצא אדם.

44 סימן תקח.

45 יו"ד ח"א סימן רכט ענף ו.

46 דעת כהן סימן קצט; וכן כותב השו"ת ישכיל עבדי ח"ו יו"ד סימן יט.

47 ח"ג סימן כ (מאת הגרבי"צ אבא שאול שליט"א) וסימנים כא—כג (מאת הראש"ל שליט"א).

הרב חיד"א דן באריכות בספרו ברכי יוסף⁴⁸ וכן בפרושו על הש"ס⁴⁹, ובספרו שיורי ברכה⁵⁰ הוא מסכם: המורם מהם דהתוס' והרמב"ן (רק ג' דפסו ע"ש הרשב"א) והרקח וספר יראים כלהו ס"ל דמת גוי מותר בהנאה. אולם בסוף דבריו הוא כותב: דאע"ג דאשכחן כמה גדולים דשרו בשר מת (עכו"ם) בהנאה, מ"מ כיון דמרן אסר בפירוש ויש מן הראשונים נמי דאסרו, לא מלאני לבי להתיר עכ"ל. וכן כותב המסגרת השולחן⁵¹: ואמת אגיד שהיה בדעתי להתיר כהירושלמי ורבנן תקיפי הנ"ל, ובטלתי דעתי מפני דעת עליון הרב חיד"א שלא מלאו לבו להתיר נגד פסק מרן אף שכל יקר ראתה עינו ולדעתו יותר היה נ"ל להתיר, בכל זאת למעשה לא נטה מפסק מרן.

וכן מצאנו הרבה אחרונים שאוסרים כדעת מרן, והם הרמ"א [כי הלא אינו חולק על פסק המחבר], הלבוש⁵², הרב פלאג'י⁵³, הקיצור שולחן ערוך⁵⁴, הערוך השולחן⁵⁵, הובחי צדק⁵⁶ והחלקת יעקב⁵⁷. וראה גם בקצות השולחן⁵⁸. ורבי עקיבא איגר⁵⁹ מביא בשם שו"ת גינת ורדים⁶⁰ דמת עכו"ם אסורים בהנאה אף שלא כדרך הנאתן ולצורך חולה. וכן כותב הפמ"ג⁶¹: אנו אין לנו אלא דברי המחבר לקמן סימן שמט דאין חילוק ובכל גווני אסור.

אולם ראה בפתחי תשובה⁶² ובצבי לצדיק⁶³ שכותבים שבמת עכו"ם האיסור הוא רק מדרבנן, וכן כותב הט"ז⁶⁴ בשם הרא"ש⁶⁵, וכ"כ היעב"ץ⁶⁶.

48 יו"ד סימן שמט.

49 הערה 39.

50 יו"ד סימן שמט.

51 דף קעה ע"ג.

52 יו"ד סימן שמט סעי' א.

53 שו"ת חיים ביד סימן צו.

54 סימן קצו סעי' יב.

55 יו"ד סימן שמט סעי' ג.

56 יו"ד סימן עט סעי' ז.

57 ח"א סימן פד.

58 סימן תי.

59 חידושו על יו"ד סימן שמט; וראה גם בדרכי משה יו"ד סימן שסח ס"ק ד שכותב שדבר האסור בהנאה פשיטא דאפילו לרפואה אסור.

60 ח"א יו"ד כלל א סימן ד ו—ה.

61 יו"ד סימן עט ש"ד ס"ק ג.

62 יו"ד סימן שמט ס"ק א.

63 יו"ד סימן עט.

64 שם ס"ק ג.

65 כתובות ס ע"א סימן יט.

66 סימן מא, וראה שם שכותב שקרוב הדבר אפילו בישראל.

שנא מלימוד הרפואה (על אף שאין חובה ללמוד רפואה⁷⁴, מצוה בודאי קעביד⁷⁵) שאסור במת ישראל (כשאין חולה מסוכן מאותו מחלה לפנינו) גם, בין היתר, מטעם שאין נהנין מהמת? ואין לומר שאין כאן ענין של מצוות לל"נ מכיון שהרופא, ע"י הניתוחים מתקדם במקצועו מבחינת כספי או כבוד וכו', כי כשאנו נהנה מגוף דבר האסור אלא שהאיסור גורם ליהנות מההיתר, בכה"ג אמרי שפיר מצוות לל"נ לכ"ע⁷⁶. ובנוסף, מה אם כן הראיה מדוד המלך שקידש את מיכל בערלות פלשתים, הלא גם שם אפשר לומר שמצוות לל"נ (וראה הערותיו של הגרש"ז אויערבאך שליט"א בסוף המאמר — הערה ב) ואפילו אם נאמר שמעשה הקדושין היא רק הכשר מצוה כמו שחיטה או טבילה, גם באלה אומרים מצוות לל"נ, כפי שמוכח השדי חמד⁷⁷. וכן אומרים מלל"נ גם במצוות שאינן הכרחיים כגון ציצית⁷⁸ או הקדש⁷⁹, וכן אשה מצווה על פו"ר⁸⁰, וכן במצוות דרבנן⁸¹.

ושמעתי שאולי מה שעשו תלמידיו של דבי ישמעאל לא נכנס בכלל להגדרה של הנאה מאיסור, מכיון שהם לא גרמו לשום שינוי בגוף המת בזמן שמנו את מספר העצמות. וגם זה דוחק, כי גם להסתכל בזמן שאחרים מנתחים את המת לשם לימוד הרפואה (ולא לשם חולה מסוכן הנמצא לפנינו) אסור, כי גם זה נקרא הנאה מן המת⁸². ואפילו החלקת יעקב⁸³ שלכאורה התיר ההסתכלות בכותבו: וה"נ כיון דלימוד חכמה זו [רפואה] מצוה היא ואינו עושה שום מעשה וממילא מתהני ומשום הכי מותר, בסוף דבריו כותב שזה כן נקרא הנאה מגופו של איסור, ואסור. לעומת זאת ההר צבי⁸⁴ כן מתיר להסתכל

74 שו"ת אגרות משה יו"ד ח"ב סימן רכט.

75 שו"ת הרשב"א ח"א סימן תטו; שו"ת חלקת יעקב ח"א סימן פד; שאלת יעב"ץ סימן מא, שכותב מהראוי לטרוח אחריה; וראה בספר חסידים (חברת מקיצי גרדמים) סימן תתרסט, שכותב על אחד שפחד ללמוד רפואה שמא יהרג חולה על ידו — כיון שיכולת ללמוד ולעשות ואינך עושה ולומד, כאילו אתה כן הרגת אותו. וראה שכת פב ע"א מה שאמר רב הונא לבריה.

76 שער המלך פ"ח מהלכות לולב ה"א ד"ה ואחר; וראה גם בחידושי הריטב"א על סוכה לא ע"כ ד"ה והאמר.

77 ח"ט דברי חכמים סימן מט.

78 פמ"ג א"א סימן יא ס"ק יב.

79 ירושלמי פאה פ"א ה"א מראה פנים ד"ה והקדש.

80 משנה למלך הל' אישות פ"ה ה"א ד"ה ודע דסברת הרא"ש.

81 הערה 78 ו'79.

82 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סימן שדמ וראיתו מיו"ד סימן רכא סע' יא; כל בו על אבלות ח"א סימן ג סע' יב ס"ק 3.

83 ח"א סימן פד.

84 יו"ד סימן רעח, וראה שם במילואים (וראה באו"ח סימן שו בשערי תשובה ס"ק ג

מכיון שזה נקרא גרם הנאה ולא שנהגה מגוף האיסור. אולם דומני שבמעשה של תלמידיו של רבי ישמעאל גרע טפי, כי הם ספרו את מנין העצמות וממילא עשו מעשה בידים בגופת המת (וראה הערותיו של הגרש"ז אויערבאך שליט"א בסוף המאמר — הערה ג). וראה בשו"ת הרדב"ז⁸⁵ שכותב שגם מה דקי"ל דקול ריח ומראה אין בהם מעילה, זה דוקא כששומע קול כלי שיר או שמריח ריח קטרת אחר שעלה תמרתו או שהיה נר של הקדש דלוק והלך לאורו, אבל אם לקח כלי שיר של הקדש ונגנ בו או הקטרת והריח בו או הדליק מנר של הקדש וכיוצא, בדברים אלו שנהגה מגוף ההקדש, יש בו מעילה, עכ"ל. ואפילו אם נאמר שמעילה ליכא, הא איסורה איכא⁸⁶. וראה במשנה ברורה⁸⁷ שאוסר עיון או קריאה בשבת במכתב שהובאה בשבילו מחוץ לתחום כי נהנה הוא מדבר האסור. וכן ראה בשו"ע⁸⁸ שאסור לשמוע כלי שיר של אלילים או להסתכל בנוי אלילים שנהגה בראייה.

ואם כן עדיין נשאר לי קשה ממעשה של תלמידיו של רבי ישמעאל, והשם בחסדו יאיר עינינו בתורתו.

הראתי את הכתוב כאן להגרש"ז אויערבאך שליט"א שזכה אותי בהערותיו כדלקמן וברוך שבחר בהם ובמשנתם.

הערה א

א"א לומר זה דא"כ יהא קשה מתלמידי ר' ישמעאל אהנך אמוראי דסבקי מצוות ליהנות ניתנו.

הערה ב

שאני התם דהמקדש באיסורי הנאה אינה מקודשת משום טעמא דאין זה חשיב ממון.

הערה ג

בגמ' ב"ב קנז ע"א מבואר שהלוקח מותר אפילו לנוול את המת לבודקו אם הביא ב' שערות לדעת אם הנכסים שלהם אע"ג שודאי נהנים מזה. גם תושבני בהא דפליגי אם סימנים עשויין להשתנות לאחר מיתה וכן בשאר הדברים דתנו בשלהי יבמות מסתבר דלא סמכו על אחרים אלא בדקו בעצמם

שאושר הסתכלות בשבת — בשם היעב"ץ סימן מא; וראה גם בשו"ת ישכיל עבדי ח"ו יו"ד סימן יט.

85 סימן רצז.

86 פסחים כו ע"א.

87 או"ח סימן שז סעי' יד ביה"ל ד"ה טוב, בשם הגר"א.

88 יו"ד סימן קמב סעי' סו.

לבדוק את הדבר וכמו כן לבדוק בסימני המת כדי להתיר את אשתו ודאי מותר לכו"ע גם למ"ד מצוות ליהנות ניתנו, וע"כ דכיון שאין זה להתלמד מקצוע אין זה חשיב בגדר הנאה.

אגב נתעוררתי דיש לדון בהנאה של ספירת האיברים וכדומה הרי השיב ודאי שלא כדרך הנאתו וכיון שכן יתכן דדוקא בישראל שחייבין בקבורתו הו"ל בכלל הנקברין דעפרן אסור, ומבואר באחרונים דגם שלא כדרך הנאתו אסור משא"כ בשל נכרי שפיר מותר בכה"ג לצורך מצוה, עכ"ל של הגרש"ז אויערבאך שליט"א.

בס"ד

בית המדרש הגבוה להלכה בהתישבות ירושלים – שעלבים

יצאה לאור החוברת דיני הביעור בשביעית ובשמינית מאת דוד גולדשטון

החוברת כוללת הפרקים הבאים:

- א. חובת הביעור
- ב. מקומות החייבים בביעור
- ג. דברים החייבים בביעור
- ד. אופן קביעת זמן הביעור
- ה. בירור מעשי בזמני הביעור
- ו. צורת הביעור למעשה
- ז. דינים הנוהגים לאחר הביעור

ה מ ע נ ל ה ז מ נ ו ת :

המכון לחקר החקלאות עליפי התורה
בית המועצה ונחל שורק, יד. בנימין

שיטת תורה עם דרך ארץ והמסתייגים *

בחוברת תמוז של „המעין“ התפרסם מאמר, פרי עטו של הרב יוסף ברייער ע"ה, ומאמר זכרון של בן אחיו. בשני המאמרים שיטת תורה עם דרך ארץ תופסת את המקום המרכזי. הרב ע"ה במקום אחד פונה בצורה ברורה נגד מתנגדי השיטה. מאמר הזכרון ועוד יותר מאמר ב„המעין“ גליון תשרי תשכ"ה, אשר אליו מתיחס הכותב, רובם הם קטגוריה: על ספסל הנאשמים יושבים „הבורחים מן הדגל“, בית יעקב, אגודת ישראל ומועצת גדולי התורה. כל זה דורש תגובה.

שלש הדגשות מראש: 1. דמותו האצילה של הרב ע"ה: גדול בתורה ובמדות, מחנך בחסד ובמחצית השניה של חייו בונה קהילה לתפארת, אשר היתה עגן הצלה לרבים אשר נקלעו לסביבה רבת הסכנות, מי לא יכבד את זכרו ושמו. לכן במדה שאני מתיחס לדבריו הרי זה בבחינת צ"ע או צע"ג, כמו שנהגו תמיד גם כלפי ענקי רוח. הצו „את א' א' תירא לרבות ת"ה“ מחייב את כולנו.

2. זכותה של תעד"א היא למעלה מכל הערכה. בחוברת תשרי תשל"ט הזכרתי בקצרה את האקדמאים, אשר קדשו שם שמים, התמונה לא תהיה שלמה אם לא נזכיר את זכויותיהם של אנשי המסחר, חניכי תעד"א, אשר בחייהם ביושר דרכם קדשו שם שמים ואשר נטו עול לעבודת הצבור.

3. זכותה של תעד"א ביסוד תנועת בית יעקב כדוגמא לחנוך הבנות וזכותם של חניכי וחניכות תעד"א בביסוס תנועה זו מי יכחיש? ! ועוד אשוב לנקודה זו.

לגופו של ענין: הרב ע"ה (עמ' 24) מדבר על „הבורחים מן הדגל המצטרפים לרוב“.

כן! הם הצטרפו ומצטרפים לרוב: לרובם ככולם של גדולי התורה בארץ ושמא גם בחוץ לארץ, הגדולים הנ"ל נותנים זכות בכורה לחדר, לת"ת ולישיבה עבור מי שהיכלת בידו. והנני להסביר: כאשר גאתה העליה של חרדי גרמניה לא"י משנת תרצ"ג והלאה, לרובם היה המעבר מבית הספר האירופאי לחדר — ת"ת בשפת יידיש קפיצה מסוכנת, וידועים מקרים של כשלון. לכן זכורים לטובה מיסדי ביה"ס חורב בירושלים. [בנוגע למוסדות דומים במקומות אחרים אין לי ידיעה מספקת]. היכולת להכניס את הבנים לחדר תלוי בהזדהות נפשית של הבית איש ואשתו, עזר כנגדו, עם מקום החנוך החדש. ברם זכורות

* א. במאמר זה נזכרים אישים רבים אשר כבר אינם אתנו פה. אין ברשותי להדריג, ולכן על כולם אני כותב „ע"ה“, וגם בנוגע לגדולים אני מסתפק בתואר „רב“.

ב. אני מצטט מובאות בקצור ומבקש את הקורא לראות את הצטטות בשלמות במקורם.

לְטוֹב אוֹתוֹן הָאֲמִתּוֹת, חֲלָקוֹן ע"ה כִּבְר אֵינוֹ אֲתָנוּ הַיּוֹם, אֲשֶׁר מִצְאוּ אֶת כַּח הַנֶּפֶשׁ לְצַעַד זֶה.

רֹאשׁ וּרְאשׁוֹן „לְבוֹרְחִים“, אִם לֹא לְפִי הַזְמָן אֲבָל לְפִי עֲרֻכּוֹ הִיָּה הָרֵב י. מ. שְׁלִיזִינְגֶר. כִּידוּעַ עַד עֲלוֹתוֹ אֶרֶצָה מוֹרָה הוֹרָאָה בְּפֶרֶנְקְפּוֹרְט וּמִגְדוּלֵי הַמּוֹרִים בִּישִׁיבָתָהּ, וְאוּלֵי פָחוֹת יָדוּעַ, שֶׁהִיָּתָה לוֹ יָדִיעָה מְקִיפָה בַכֶּמֶה עֲנִפִּי מִדַּע. וְהוּא, הָרֵב שְׁלִיזִינְגֶר ע"ה, עִם עֲלוֹתוֹ אֶרֶצָה הַכִּנִּיס אֶת בְּנֵיו לַת"ת „עֵץ חַיִּים“, וְהוּא וְהַהוֹלָכִים אַחֲרָיו מִצְאוּ ב„עֵץ חַיִּים“ עֵץ חַיִּים.

כִּבְר בַּתְּחִילָת הַמֵּאֵמֶר הִדְגַּשְׁתִּי אֶת זְכוּתָהּ הַהִסְטוֹרִית שֶׁל תַּעֲד"א בִּיסוּד תְּנוּעַת בֵּית יַעֲקֹב וְאֵת זְכוּת הַגִּיבִי וְחִנִּיכּוֹת תַּעֲד"א אֲשֶׁר עֲזָרוּ בְּבִנְיָנָהּ אֲמִנָּם אִיךָ יִתְכַּן לְהַסִּיק מִזֶּה שֶׁתְּנוּעַת בֵּי"ע צְרִיכָה לִלְכֹּת בְּשִׁטַּת תַּעֲד"א לְכָל פֶּרֶטִיָּה עַד לַחִיקוּי שֶׁל „שִׁטַּת פֶּרֶנְקְפּוֹרְט“ ? בֵּית יַעֲקֹב הֵן בְּפוֹלִין וְהֵן בְּאֶרֶץ עֲמֻד וְעוֹמֵד תַּחַת הַמְּרוֹת הַרוּחָנִית שֶׁל גְּדוּלֵי הַחֲסִידוֹת וְשֶׁל גְּדוּלֵי רֹאשֵׁי הַיִּשִּׁיבּוֹת. הֵם לֹא הִסְכִּימוּ וְלֹא יִסְכִּימוּ לַחֲקוּי זֶה. חֲנִיכֵי וְחִנִּיכּוֹת תַּעֲד"א, עוֹזְרִיהַּ שֶׁל שְׂרָה שְׁנִירֶר ע"ה, הִבִּינוּ אֶת זֹאת הַיֵּטֵב.

וְבוֹזֵה אֲנִי מִגִּיעַ ל„מִלְחָמָה הַטּוֹטְאֵלִית נֶגֶד חֲנוּךְ שֶׁל תַּעֲד"א מִצַּד רַבִּנִּי (!) אֲגוּדַת יִשְׂרָאֵל“ (עמ' 26). הַכּוֹנֶה לְהַחֲלָטָה שֶׁל מוֹעֶצַת גְּדוּלֵי הַתּוֹרָה בַּעֲנִין הַמְּכַלְלָה. ד"ר בְּרוּיָאָר פֶּרְסֶם מְדַבְּרִי דוּדוֹ, שֶׁנֶּאֱמָרוּ בַּחוּג מְצוּמָצִם, וּפֶרְסֶם לְפִי הַתְּרַשְׁמוֹתָיו הוּא, וְהַנְּגִי מִעֲמִיד אֶת הַדְּבָרִים עַל דִּיּוּקָם: הַתְּחִלָּתָה הַנ"ל לֹא פּוֹרְסָמָה אֶף פֶּעַם בַּעֲתוֹן מִצַּד אֲגוּדַת יִשְׂרָאֵל [אִם סוֹפְרִים זְרִיזִים, „שְׁלִיחִים נֶאֱמָנִים“ שֶׁל גְּדוּלֵי הַתּוֹרָה, דֹּאגוֹ לְפֶרְסוּמוֹ הָרִי זֶה עֲנִינָם], אֲלֹא מִרְכּוּז הַחֲנוּךְ הַעֲצָמָי נִתְבַּקֵּשׁ ע"י מוֹעֶצַת גְּדוּלֵי הַתּוֹרָה לַעֲרוֹךְ חוֹזֵר לְבִתִּי הַסֵּפֶר וּלְסִימְנָרִיוֹנִים שֶׁל בֵּית יַעֲקֹב, שֶׁאֲסוּר לְשׁוֹם מוֹרָה בְּבִתִּיה"ס שֶׁל בֵּית יַעֲקֹב לְהַשְׁתַּחֲוֶה בְּקוֹרְסִים אוֹ בְּשַׁעֲוִרִים שֶׁל הַמוּסָד הַנ"ל. א"כ הַתְּחִלָּתָה הַנ"ה הִיָּתָה מִיּוֹעֶדֶת בְּאוֹפֶן פְּלִעָדִי לְמוּסָדוֹת בֵּית יַעֲקֹב.

לִיָּתֵר בַּהִירוֹת: אִם בְּפֶרֶנְקְפּוֹרְט אוֹ בְּנֵיו יוֹרֵק — יִהְיֶה מִי שִׁיְהִיָּה בַכּוֹנֶה הַטּוֹבָה בִּיָּתֵר — הִיָּה פּוֹתַח מוּסָד לְהַשְׁתַּלְמוֹת לְבָנוֹת חֲרָדִיּוֹת, וְהַמּוּסָד לֹא הִיָּה עוֹמֵד תַּחַת בְּקוֹרָתָם שֶׁל רַבִּנֵי קֹהֶלֶת עַדֹת יִשׁוּרוֹן בְּפֶרֶנְקְפּוֹרְט אוֹ בְּנֵיו יוֹרֵק [בַּע' 16 אֲנִי קוֹרְאִים שֶׁהָרֵב ע"ה עֲמֵד בְּרֹאשׁ מוּסָדוֹת הַחִינּוּךְ שֶׁל קֹהִילָתוֹ], הֵאֵם הָרַבִּנִּים בְּרִיעֵר ע"ה, הָאֵב וְהַבֵּן, הִיוּ מִסְכִּימִים לְמוּסָד זֶה עֲבוּר בָּנוֹת קֹהִילָתָם ? ! וְזֶה מֵה שֶׁעָשׂוּ גְּדוּלֵי הַתּוֹרָה בְּנוֹגַע לְקֹהִילָתָם, הִיא בֵּית יַעֲקֹב.

אֲגַב, אִם יִטְעֲנוּ כִּי הָרַבִּנִּים בְּרִיעֵר ע"ה רָאוּ אֶת הַלְמוּד בְּאוּנִיבֶרְסִיטֶה כְּרָצוֹי מֵאֵד [בְּנוֹגַע לְבָנוֹת אִינּוֹי יוֹדֵעַ] עֲלִינוּ לְהַבְחִין: הַנִּכְנָס לְאוּנִיבֶרְסִיטֶה יוֹדֵעַ מִרֹּאשׁ שֶׁהוּא חֲשׂוֹף לְהַשְׁפָּעוֹת בְּלִתֵּי רָצוֹנִית נִגְדֹן הוּא צְרִיךְ לְהַתְּגוֹנֵן. לַעֲוֹמַת זֶה הַנִּכְנָס לְמוּסָד לְבָנוֹת חֲרָדִיּוֹת נּוֹתֶנֶת אֶת הָאֲמוּנָה שֶׁהִכָּל שֵׁם „גְּלֹאֵס כֶּשֶׁר“.

וְזֹאת הִיא הַ„הִסְטוֹרִיָּה“ שֶׁל „הַמִּלְחָמָה הַטּוֹטְאֵלִית“ שֶׁל „רַבִּנִּי (!) אֲגוּדַת יִשְׂרָאֵל“.

עַל הַהִסְטוֹרִיָּה הַנ"ל מִתְּבַסְּסוֹת מִסְקָנוֹתָיו שֶׁל ד"ר בְּרוּיָאָר כִּלְפֵי אֲגוּדַת יִשְׂרָאֵל בְּשָׁנֵי מֵאֲמָרָיו. בְּמֵאֵמֶר בְּשָׁנַת תִּשְׁכ"ה אֲנִי קוֹרְאִים עמ' 17, שׁוֹקֵגִי הָרַבִּנִּים בְּנֵיו יוֹרֵק וּבִירוּשָׁלַיִם לֹא הִשְׁתַּחֲפוּ בַכִּנְסִיָּה הַגְּדוּלָה. עכ"פ מו"ר הָרֵב

מ. אויערבך ע"ה, איש תעד"א, השתתף בכנסיה הגדולה החמישית ויכולתי להוסיף עוד עובדות על יחסו לאגו"י, לבית יעקב ולחנוך העצמאי. גם השתא בכנסיה הגדולה הששית השתתפו אנשי תעד"א מארה"ב, בין המשתתפים אישים התופסים עמדה מרכזית במערכת החנוך של קהלת עדת ישורון. תכלית דברי אלה היא, להעמיד את העניינים על דיוקם ומשמעותם. אם גם הקורא יבין — זה יהיה שכרי.

הריני מנסה לענות על הטענות הנ"ל, אף שלא כתבתי את המאמרים הנדונים. א. זכותו של כל יהודי ללכת לפי שיטת רבי גהוראי "מניח אני את כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה". שיטת תורה עם דרך ארץ לקוקה גם להם. ואיך! הרב יחיאל שלזינגר ז"ל הקים כאן בארץ ישיבה מפוארת שממנה צמחו עשרות חלוצים חרדים ואנשי תורה עם דרך ארץ. כוונת הקמת הישיבה היתה להקים כאן בישוב החדש ישיבה עבור חניכי תורה עם דרך ארץ. קשה להסתמך על הרב שלזינגר ז"ל כדי לתרץ בריחה מן הדגל!

ב. חיים אתנו ב"ה גדולי תורה, ביניהם גדולי הדור, גידולי ישיבת עץ חיים. גדולי תורה אלה הם תל תלפיות שאליהם פונים אנשי מדע חרדים, כדי לקבל הדרכה ופסק הלכה בבעיות רבות של תורה עם דרך ארץ, מדע, רפואה וכן פתרון לבעיות מסובכות בחקלאות מפותחת בנוגע לשמירת המצוות התלויות בארץ. יש לדחות בתוקף את הדעה כאילו לימוד בישיבת עץ חיים מהווה מגיעה להיות מורה דרך לאנשי מדע שומרי תורה ומצוות. המציאות מטפחת נגד דעה כזו. ישיבת עץ חיים וגדולי גידוליה עשו רבות למען אנשי תורה עם דרך ארץ, אך כמובן, לברוח מן הדגל אפשר בכל מקום.

ג. אין למעט בחומרת התעמולה שהתנהלה נגד המכללה. אחרי כל מה שנעשה, לא יפה לטעון שזה היה סך הכל — חוזר אחד. וכי לא הפיצו שמועות, גם בחוץ לארץ, שבמכללה לומדים אפיקורסות וברית החדשה? ידוע לי על בחורה חרדית בחו"ל שבעקבות "הבהרות" שקבלה לא הלכה למכללה. ואכן, היא לומדת כעת במכללה של... הדסה.

ד. מי ביקר בכנסיה הגדולה ומי לא — זה לא כל כך מעניין. מעניינת היא השאלה מדוע שיטת תורה עם דרך ארץ היתה כשרה בזמן קטוביץ ואילו היום היא אסורה לבוא בקהל אגודת ישראל. טענה עקרונית זו הועלתה מעל דפי "המעין". עובדה זו הכאיבה לרב יוסף ברויער ז"ל והוא הסיק מזה מסקנות, למרות הכאב שבדבר, שהרי הוא, אביו ובמידת-מה גם סבו הרב ש"ר הירש, עמדו על ערש לידתה של אגודת ישראל. הרב ברויער ז"ל ביקש לא לברוח מן הדגל, איש על מחנהו ואיש על דגלו, וכל שבט בישראל אשר ממשיך בנאמנות ובזהירות בדרכו, מוסיף שלמות לכלל ישראל.

ה ע ו ר ך

„החסידות“ של א' מרקוס

ר' אהרן מרקוס¹, מחבר ספר „החסידות“ (תר”ג–תרע”ו, 1843–1916) היה דמות מופלאה בזמנו. שעה שצעירים רבים ממזרח אירופה נהרו אל המערב, אל היכלות המדע וחכמת העמים, היה אהרן מרקוס ראשון שפסע בכיוון האחר. מהמבורג שבגרמניה בא לקראקא שבפולין ושם הפך לחסידו הנלהב של האדמו”ר ר' שלמה הכהן רבינוביץ מרדומסק. עבור חסידי פולין היה הדבר הפתעה רבה, צעיר (כבן תשע עשרה שנה) בפיו גרמנית רהוטה, בעל ידיעות רבות בשטחי מדע מגוונים (כל מה שניסה להסתירן מפני החסידים) מבקש להצטרף לקהלם. לימים זכה לברכתו–קרבתו של האדמו”ר, וכשנפטר ר' שלמה בשנת תרכ”ו (אחר ארבע שנים בהן שהה א' מרקוס במחיצתו) פנה לבתי מדרשם של האדמו”רים לבית ריו”ין, בלז ורימנוב.

רוחו הנלהבת לא נתנה לו מרגוע, וכך, משנודמנה לו שעת הרווחה בשבתו בכפר ויניקו, החל מעלה פרי רוחו עלי ספר. עיון בכתביו מותיר רושם רב, ובעיקר בשל ההיקף הרב של שטחי התענינותו: הלכה, פרשנות, פילוסופיה, ארכיאולוגיה ועוד. ברם, עיקר וגודע שבספריו הוא ספר „החסידות”. ראשיתו בסדרת מאמרים שראו אור בעיתון קטן שיצא לאור במחוז פוזין, ובשנת תרס”א יצא לאור כספר בשם „דער חסידיזמוס”. את שמו הסתיר המחבר תחת הפסיודון „ורוס” (אמיתי). רבותיו חזקו ידיו בפרסום ספרו בגרמנית שכן ראו בו תועלת ליהודי המערב². ואמנם היו יחידים אשר הספר הותיר עליהם רושם וקרבתם לעולמה של חסידות³, אך, דרך כלל, זכה הספר לתשומת לב מעטה. שכן, קוראי גרמנית, בקהלות גרמניה בתקופה ההיא, גלו נטיה מועטת מאד לחסידות. נוסף לכך, חוסר הסדר שבספר, על הסטיות המהירות מענין לענין, על הרמיזות הלא מובנות הפוזרות בשפע רק הקשו על הקריאה בו. לעומתם, חסידים לא נזקקו לספר שכזה, מה עוד ששערי לשון הספר היו נעולים בפניהם. יחידים מבין סופרי חסידות, בדורו ובדור שאחריו, אשר ידעו גרמנית השתמשו בספרו (בולט שבהם ר' יקותיאל אריה קמלהר בספריו

1 על אישיותו ראה מילר, ישורון, בעריכת ר”י וולגמוט שנת תרע”ו, ד' ה'. שוואב, חכמי אשכנז (אנגלית), תשכ”ד. מ' מרקוס, תולדות חייו של חסיד (גרמנית) תשכ”ו. מ”ש גשורי, ספר קראקא עמ' 169–170. לאחרונה יצא לאור סיפור חייו כספר לבני הנעורים „החסיד מהמבורג”, י' סגל, ירושלים תשל”ח.

2 ר' שלמה מרדומסק אמר עליו כי „ר' אהרן מסוגל לתרגם לגרמנית את תורתו כנתינתה” (ר' הקדמת המתרגם לספר) וכהנה היו דברי ר' יהושע מבלז (שם).

3 ר' יעקב רוזנהיים כותב בזכרונותיו: „עשה עלי רושם עצום, על אף התיאור הבלתי מסודר וחסר השיטתיות... פתחו לפני את עולם המחשבה של הקבלה שהיה סגור לפני עד אז לחלוטין...” (ר”י רוזנהיים, זכרונות, עמ' 40).

דור דעה), אך בשל כך נפלו שיבושים לא מעטים בספריהם. כנגדם, יחידים מבין גדולי חסידות שהתודעו לספר בלבשו הגרמני נרתעו ממנו⁴.

בשנת תשי"ד תורגם הספר לעברית ע"י ר' משה שנפלד ז"ל ויצא לאור בהוצאת נצח, מכון ספרותי מסורתי. עובר לפרסומו נכתבו עליו מספר מאמרי תגובה, מימין ומשמאל, שוה לכולם — הצגת הליקויים, המשגים והסלופים הרבים שבספר. מפליאה היא קשת המגיבים: החל בר' פנחס דוד וועבערמאן, מחסידי ר' אהרן ראטה זצ"ל בעל „שומר אמונים" אשר פרסם קונטרס כנגד הספר⁵, סדרת מאמרים של הרב ר' רפאל קצנלנבוגן זצ"ל (להלן הר"ק)⁶, מאמר בקורת של י' אלפסי (להלן י"א)⁷ וכלה במאמר נוקב של פרופ' ג' שלום⁸. חלק ממאמרים אלה פורסם שנית (ובכללם מאמרו המלא של שלום!) בחוברת שיצאה לאור תחת השם „מבעד למסוה, החסידיזמוס של מרקוס. דברי בקרת על מהות הספר ומחברו"⁹.

המעין במאמרים אלה (בהם מדגימים הכותבים טענותיהם, איש לדרכו, בדוגמאות מספר) מופתע לראות עד כמה „השכיל" מרקוס לטעות, בידעין ושלא בידעין, בדברי חסידות, בהבנת דברי חז"ל, בידיעת היסטוריה ואף

4 „ידעתי שהגאון ר' מאיר דן פאלאצקי זצ"ל אבד"ק אוסטראווא מחבר ספרי כלי חמדה וחמדת ישראל, שחוץ מגאונותו בתורה היה ידען בתולדות דברי ימי ישראל, וביחוד בתולדות החסידות. והוא היה סקרן לדעת תוכן החסידיזמוס למרקוס, ובהיותו במרינבד ניצל הזדמנות ובקש מתורני וינאי שהיה מלומד ובקי בשפה הגרמנית שיקרא לפניו פרקים מהחסידיזמוס ויתרגמו לפניו בשפה אידית. כששמע תוכנו נודעזע! ואמר שאסור לקראו ואינו מבין מדוע יש דורשין אותו לשבח כי מפי כתביו נראה שנורקה בו...". (י' בן זכאי, מבעד למסוה, הקדמה).

5 קונטרס כבוד חכמים (בספר דרך צדיקים, ירושלים, תשכ"ו). אמנם רפ"ד וברמן מציג עצמו כמו"ל, אך למעשה הוא מחבר הספר (עליו ועל ספרו האחר „ירים משה", אגרות הרמח"ל, ר' ג' בן מנחם, בשערי ספר, עמ' 36—40).

6 שערים, עש"ק כ"ח מ' אב תשי"ד. שם, עש"ק ה' אלול תשי"ד. בדברי הר"ק חוזרת ונשנית השאלה, אגב ציטוט קטעים מן הספר: „האין זו כפירה ממש?". את מאמרו הראשון התם בשאלה: „האם שאל המתרגם ספר זה את חוות דעתם של ת"ח גדולי הדור על זה האם מותר לפי ההלכה לתרגם ולהתעסק בספר כזה, אתמהה". הר"ק העתיק שם דברי מרכוס על ספר קהלת „את ספר קהלת הביא ירבעם ממצרים, כדי להשתמש בו נגד שלמה וכו'".

7 החסידות, ת"א, תשכ"ט עמ' 219—221.

8 בחינות ז', תשי"ד.

9 ירושלים, תשל"ג, יו"ל ע"י יהודה בן זכאי (פסיוון של אחד האדמו"רים שביכר להשאר בעילום שם), חוברת זו שהינה יקרת מציאות וברב עמל עלה בידי להשיגה יצאה לאור ע"י אדמו"ר אשר למען הראות עד כמה הספר אינו מהימן ציטט במלואו את מאמרו של ג' שלום, תופעה נדירה בקרב חסידים.

בעיקרי אמונות ודעות¹⁰. בפני שטף לשונו ופיזור נפשו (שהוא עצמו היה מודע לו¹¹) אין מעצור, חסידויות שאינן לרוחו הוא פוגע בהן בחריפות רבה, כך לגבי חסידות קוצק, צנו, פשיסטה והוא אינו דבק אלא בחסידות רדומסק, ריזין, ראשית חב"ד ורימנוב, אך המפליא שאף באלה החסידויות כה רבות הן טעויותיו. כן חביבות על מרקוס ההשוואות: השוואת אישים (תוך מתן ציונים לזה ולזה), השוואת קיבוצים יהודיים (גם לאחר תיקוני המתרגם במהדורה ראשונה ושניה של הספר, עדיין שרדו חוות דעת „מענינות“ על יהודי פולין, הונגריה וליטא¹²).

אמנם הקדים המתרגם וכתב: „המתרגם השתדל להשאר נאמן למקור, אולם התיר לעצמו לרכך כמה ביטויים חריפים, שיש בהם משום פגיעה בכבודם של שרי התורה והחסידות וגם להשמיט מספר שורות מאותו הטעם“. אך סברנו ואמרנו, נוכח כל אלה התגובות ודאי נחמה הוצאת נצח על אשר עשתה. והנה עתה יצאה לאור מהדורה חדשה של הספר וזה בכל לקודמתה, להוציא השמטה לא מבוקרת של קבוצת עמודים (15 עמוד) על הטוב והמוטב שבהם ותיקונים זעירים פה ושם (על אף שתיקונים אלה באו בעקבות הערותיהם של ה"ל, לא טרחו המהדירים לציין זאת), ולא עוד אלא שבהקדמה למהדורה החדשה עוד הוסיפו והגדילו בשבחי הספר: „...הוא [מרקוס] במעופו הרוחני הכביר (!) התעמק ברובדיה המחשבתיים [של החסידות] ופסל ממחצב סנפרינון שלה אבן יקרה (כלומר, הספר שלפנינו) בדמות היבט מפוכח חדש, היסטוריוזופי, של הליכי התגבשותה והתרחבותה בתורת תנועה מסולתת להמונים שהשפעתה מחלחלת בשיתין ובעיקר בהמשכיות האומה כמו בתורת מעין לא־אכזב של עושר רוחני מפכה וזורם באפיקים לא נודעו אף לבני עליה. שאר רוחו של ר"א מרקוס מזדקר בהבלטה גם מתוך שאר ספריו שחיבר... אולם „החסידות“ היא האפוס הקלאסי של יצירתו (!)“... אמנם, המהדירים מציינים כי „במהדורה הנוכחית החדשה מצא לנכון המו"ל ...להשמיט מתוך הספר עוד פסקאות אחדות

10 ר' מאמרו של הר"ק. יצוין כי את מאמרו השני חותם הר"ק במלים הבאות: „הרשיתי לי לצטט דברים, שלפי ההלכה והדין היא שאלה גדולה אם מותר לצטט דברים הללה, אכן סמכתי, ואולי כאמת טעיתי, על הדין שאתה לומד להבין ולהורות לקוראים שבדיקה מדוקדקת זקוקה בזמננו אנו על כל ספר שמופיע, אפילו ע"י „קנאים“, „מנהיגים“ הגוער החרדי, ומסיפיימוסר מקצועיים“. כן ר' שו"ת כוכבי אור, ח"ב (ברוקלין, תשל"ב) בהקדמת המחבר (ר' יצחק שטרנהלל אב"ד זלצבורג—ברוקלין): „...ובהזדמנות זו לא אמנע מלהביע מחאה חזקה נגד הוצאת נצח בא"י, אשר מטרתם להוציא לאור ספרים שיכניסו בתוך לבות בני ישראל דברי סהרה, ובזמן האחרון הוציאו לאור ספר המכונה בלשון סגי נהור „החסידות“ ומחברו... שדיבר בעזות ובחציפות נגד... והאיך עבור בצע כסף והרווחת ממון אינם מבחינים ומדפיסים ספרים שעלולים לגרום חורבן היהדות כשרואים איך מלעיבים במלאכי אלקים וקדושי עליון מדורות הקודמים“.

11 ר' י' סגל, שם, עמ' 144.

12 ר' עמ' ע"ב, קי"א, קכ"ד, ק"ל, קנ"ב, קמ"ז ועוד.

וביטויים מסוימים שאינם בנותן טעם לרבותינו הקדושים, אחרי שהתייעץ עם גדולי תורה וחסידות שבדור וסמכו ידיהם על התיקונים". סתמו ולא פרשו מיהם, "גדולי תורה וחסידות שבדור" ויפה עשו, שכן כמעט כל הטעויות, המשגים והסלופים שהיו במהדורה ראשונה שרדו במהדורה זו¹³ (במקרים מועטים טרחו לתקן בשולי העמוד. חלק מן התיקונים הללו אינו תמיד צודק). באירוניה נקראים דברי המהדירים כי, "מהדורה חדשה זו של ספר החסידות שאנו מגישים לציבור בתרגומו של המנוח ר' משה שנפלד, הוצאנו לאור לזכרו ולעילוי נשמתו" (במלאת חמש שנים לפטירתו).

כיון שהספר גפוז עד למאד, אמרנו שומה עלינו להצביע על טעויות שבו. טוב היה שלא הוהדר משהוהדר, עתה שהוהדר נפשפש ונמשמש בו. הערותינו מתיחסות לחלקו הראשון של הספר (שכן, חלקו השני של הספר הוא אוסף לא מגובש של דרשנות קבלית-מחשבתית אשר קשרה אל החסידות רופף ביותר). יושם דגש על השגיאות העובדתיות הרבות.

עמ' י"ג — במקום הזה (קיטוב) נמצא עד היום קבר אמו (של הבעש"ט).
הקבר נמצא בטלוסט¹⁴.

עמ' י"ד — מימרא אחת משלו-משל הבעש"ט (,אשר בידו מחקרי ארץ" — אל תקרי מחקרי, מ' סגולה ח' בשוא, אלא מחקרי, מ' בשוא ח' פתוחה) המופיעה בכוונות לתפילת לכו נרננה (נדפסו לראשונה בשנת תקנ"ח).
אמרה זו מופיעה כבר בתולדות יעקב יוסף, ראשון ספרי החסידות, סוף פרשת וישב, ל"ד, ג' (נדפס לראשונה בשנת תק"מ).

עמ' ט"ו — ר' יעקב עמדין בספרו, "שאלות יעבץ".
שאלת יעבץ.

עמ' כ"ד — בעוד שספרי התלמוד וכל ספרי הקודש נדונו על פי החלטת הסינוד בטריטנד משנת שי"ד לשריפה בכל אירופה, התיחסו מלכי פולין בבטול גמור להחלטות אלו.
א. הגזירה נגזרה על ספרי התלמוד בלבד (אשר לדעת האפיפיור מכילים דברים נגד הנוצרים) ולא על שאר ספרי הקודש.
ב. גזירת שי"ד היתה אך ורק בערי איטליה שתחת שלטון ונציה. אפילו באיטליה גופא — בחלק הצפוני, דוכסויות מילאנו ומונטיפארו לא הגיעה הגזירה, שכן הן היו תחת שלטון ספרד שנלחמה באפיפיור¹⁵.

13 ובכלל זה מפתח חסר ורב טעויות (דרך משל — ר"ח צאנזר ור"ח מצאנו, חד הם...).

14 על ערכה ההיסטורי של המצבה ר' חכשטיין, מנורה (גרמנית), וינה 1925, חוב' ב. ד' סדן, ארחות ושבילים עמ' 251—252.

15 א' יערי, שריפת התלמוד באיטליה, עמ' 9.

עמ' כ"ט — רבה של ניקולסבורג הידוע בתוארו המיוחד הרבי ר' שמלקה... אחיו, ר' פנחס הורביץ, רבה של פרנקפורט ע"נ מיין כעבור זמן.

מניסוח הדברים משתמע כאילו ר"פ נבחר לרבנות אחר ר"ש. ולא היא, ר"פ נבחר לרבנות פרנקפורט בשנת תקל"א (1771) ואילו ר"ש בשנת תקל"ב (1772).

עמ' כ"ב — רבי מרדכי יפה, תלמידו של הרמ"א, מיסדו של מוסד חשוב זה בשביל היהדות (ועד ד' הארצות) בערך בשנת ש"מ.

אמנם כן, כך מחליט גרץ, אולם כל ההיסטוריונים, ובראשם א. א. הרכבי החליטו שעוד בשנת ר"פ בערך התקיים המוסד ההוא. (הר"ק)

ר' יעקב עמדין יכול היה לכלות באין מעצור את חצי זעמו בועד ד' הארצות, על כי צדד בזכותו של ר' יהונתן אייבשיץ... להתקפות אלו נודעה גם הצלחה מעשית... משראה (המלך אוגוסט) שכל התקפותיו של ר' יעקב עמדין אינן יכולות לועד ד' הארצות, הצליח... לגזור עליו גזירת חסול, ככה הקיץ, בשנת תפ"ד הקץ על אותו שריד אחרון של שלטון עצמאי.

א. ועד ד"א התקיים עד תקכ"א—תקכ"ד.
ב. המחלוקת שבין ר"י אייבשיץ ור"י עמדין פרצה בשנים תקי"א—תקי"ח.
ג. אין כל מקור המזכיר מעורבות ר"י עמדין בביטול ועד ד"א. (הג"ל)

עמ' כ"ד — לפי תקנת ועד ד"א אסור לו לרב לכהן באותו מקום למעלה משלש שנים.

אין זו מתקנת ועד ד' הארצות. הלכה זו נזכרת בשו"ע חו"מ סי' של"ג ס"ס ג' ברמ"א. ומקור ההלכה מהגהות מרדכי מס' ב"מ והחתם סופר ח' או"ח סי' ר"ו מביא שמכאן המקור גם לרבנים. (הג"ל)

עמ' כ"ה — סיפור הפגישה בין ר' חיים רפפורט ובין ה"ש, שאגת אריה", אף אם גרעין אמת בו, מן הטעם הטוב שלא לספרו.

עמ' ל' — החוזה מלובלין, ר' יעקב יצחק, מפרש סדר קדשים. החוזה מלובלין מעולם לא חיבר כל פירוש על סדר קדשים¹⁶.

ר' מיכל מאי, המגיד מזלוצ'וב, בנו של ר' יצחק מדרוהוביץ, מתנגדו הגדול של הבעש"ט.

שם תואר שכזה לר' יצחק מדרוהוביץ מטעה. ראשיתו אמנם בהתנגדות לבעש"ט (אך כך ארע לרוב תלמידי הבעש"ט — המגיד ממזריץ', ר' יעקב יוסף מפולנאה ועוד) אך סופו כתלמיד מובהק.

16 אמנם היה בועתו לחבר פירוש שכזה אך לכלל מעשה לא בא, כאשר למדים אנו מהסכמתו לס' צאן קדשים לר' אברהם חיים שור (לבוב, תקע"א).

ר' מנדלי מויטבסק, מיסד קהלת האשכנזים בירושלים ובטבריה.
 א. הרמ"מ לא חי כלל בירושלים.
 ב. כאשר הגיע הרמ"מ לטבריה בשנת תקמ"א כבר מצא יהודים אשכנזים
 מן העליה החסידית בשנת תקכ"ד-ה' בראשות ר' נחמן מהורודנקה, ר' מנחם
 מגדל מפרימשלאן ואחרים¹⁷.

אין להכחיש כי נמצאו אדמו"רים מפורסמים כמו הבעש"ט בעצמו
 שלא נתגלו כבעלי תריסין בש"ס, בדרך שעלה לתנא חוני
 המעגל או ר' חנינא בן דוסא, מהאמוראים: רבי קטינא, ר'
 שמעון חסידא, ר' ברונא ואחרים. בימי הביניים: ר' שלמה איבן
 גבירול, ר' יהודה הלוי ומחבר הפיוטים ר' בנימין בר שמואל.
 למותר לציין חוסר הטעם שברשימה זו.

חוני המעגל. גרץ מפרש את המילה מעגל מלשון עג עוגה.
 הבלשן הידוע אינו יודע כי מעגל פירושו מתקן גגות שזו היתה
 אומנותו של חוני.
 א. רש"י (מנחות צ"ד ב' ד"ה דמעגיל): „כדקרינן חוני המעגל על שם
 עוגה". (הר"ק)
 ב. אם כבר בקש להעלות השערות לפשר השם „מעגל“, כי אז היה לו
 לציין גם את האפשרויות האחרות נוסף לשלו (הנזכרות במפרשים): ממקום
 ששמו מעגל, עושה עיגולי דבילה ועוד.

עמ' ל"ד — ר' יהודה החסיד מוארמס (שנת ה' אלפים).
 ר"י החסיד נפטר בשנת ד' אלפים תתקע"ז.

עמ' ל"ז — בפולין נמצאו אישים כר' נתן שפירא רבה של
 קראקא, אשר הש"ך המחמיר (!?) קורא לו „איש האלקים"...
 ר' שמשון מאוסטרפולי שהיה בן דורו (של ר' נתן שפירא)
 וכנראה (!?) עלה עוד עליו בחכמת הקבלה (!)...

עמ' מ' — תמונה ומתחתיה רשום ר' ישראל בעל שם טוב".
 תמונה זו שכת חדרה אל ספרי חסידות בדורנו (הגדיל לעשות מ' פראגר
 בהציבו אותה בעטיפת ספרו „ר' ישראל בעל שם טוב") כבר הוכחה כתמונתו
 של הבעל שם מלונדון שמואל חיים פאלק. מקורה של טעות זו נעוץ בחוקר
 חסידות שלא היה משלומי אמונים (בודאי ע"פ קניימדה של הוצאת נצח) —
 אברהם כהנא, ואף הוא עצמו חזר בו מטעותו, אך שבשתא כיון דעל על.

עמ' מ"ה — ר' יוסף בר קלונימוס, הגאון המופלא אשר חיבר
 את הפירוש ל„ספר יצירה" שיחסוהו בטעות לראב"ד.

¹⁷ גם התיאור בספר טבריה אודות הרמ"מ אינו מדויק במילואו (בכלל זה, תאריך פטירתו,
 כ' דר"ח אייר תקמ"ה, ובלוח התאריכים שנסוף הספר נרשם כ' סיון).

מרקוס חוזר על „גילוי” זה פעמים רבות בספרו זה ובשאר ספריו וחיבוריו (עוד בשנת תרנ”ח במאמר שהופיע בעתון בשפה הגרמנית „עתון יהודי קראקא”, והוא חוזר על כך גם ב„קסת סופר” קראקא תר”ע ועוד), הוא גם נוקב בשנה שלדעתו היא השנה שבה חובר הפירוש — ד”א תחקצ”ח. הוא אף מציג לפנינו את המחבר כ„תלמיד נאמן של הרמב”ם” (ס’ החסידות עמ’ מ”ו) ועוד. כיצד הגיע לחידוש זה? — על שום שנמצא ביטוי „הרב יב”ק” בפירוש הרוקח לפרק חמישי, עמד ו„המציא” דמות שלא היתה ולא נבראה ושמה ר’ יוסף בר קלונימוס, ראשי תיבות הרי הן יב”ק... למעשה בביטוי זה הכוונה לר’ יהודה בר קלונימוס אבי הרוקח, ואילו ר’ יוסף מחבר הפירוש לס’ יצירה אינו אלא ר’ יוסף בר שלום האשכנזי.

עמ’ מ”ז — בכלל אין ההבדל יסודי כל כך בין נוסח ספרד ואשכנז... תפילת קדיש „יצמת פורקניה”... תפילת מוסף קדושה „כתר”...

התעלמות מלמעלה ממאה הבדלים בזורים בנוסחאות התפילה¹⁸ והעמדתם על שניים בלבד, מה שם יקרא לה?

עמ’ מ”ט — היהדות הסתגרה בתחום ההלכה בלבד (והעיון בכתבי הקודש נדחה לקרן זוית). מכאן המימרא: „מיסם שחרב בית המקדש אין לו להקב”ה אלא ד’ אמות של הלכה בלבד”. האם אין זה נקרא מגלה פנים בתורה שלא כהלכה? האם ח”ו נאמר שזו היתה כוונת חז”ל? (הרר”ק).

עמ’ נ”א — בעל „סדר הדורות” ר’ יחיאל הלפרן ממיוסק (תקכ”ז). בעל סה”ד חי בין השנים ת”כ—תק”ז (ספרו נדפס לראשונה בשנת תקכ”ט). הב”ח הנערץ (נפטר שצ”ט). הב”ח נפטר בשנת ת’.

עמ’ נ”ב — על יחס הבעש”ט ותלמידיו לס’ חמדת ימים, ראה א’ יערי, תעלומת ספר (עמ’ 134—136).

עמ’ נ”ג — הבעש”ט יצא נגד הקמיעות שגרמו לצרות רבות. אין לכך מקור בכתבי החסידות¹⁹.

עזרא אסר גם את לימוד התורה והתפילה על הטמאים, בימי הרומאים, עת קים המצוות היה קשור בסכנת נפשות, לא הקפידו החכמים על תקנת עזרא וכן היה בכל ארצות אירופה גם בימי

18 א’ ורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, עמ’ 110—143.

19 אמנם כך כתב גם מ’ בודק בעל סדר הדורות החדש (עמ’ 5). אך מן הידוע לנו על הבעש”ט עצמו שכתב קמיעות, וכן שלא דיכר במפורש כנגד כתיבת קמיעות (ר’ א’ ורטהיים, שם, עמ’ 235—236).

הביניים, שלא נפלו במוראותיהם מתקופת הרומאים. עם ראשיתה של תקופה יותר טובה (?) החזיר הבעש"ט את תקנת עזרא ליושנה.

כל הראשונים מסבירים הטעם והנימוק שבטלו לתקנת עזרא את הטבילה לתורה ולתפילה, משום שהתקנה לא התפשטה בכלל ישראל, עיין תוספות בב"ק ד' ס"ב, וברמב"ם הלכות תפילה והלכות ק"ש. והנה ספר „החסידות" מלביש זה בגלל הרומאים, ולפי זה הרי כל מי שאינו נזהר היום מטבילה זו הרי הוא עובר על תקנת עזרא, מה שבאמת נגד הלכה הפסוקה ברמב"ם ובשו"ע. (הר"ק)

הבעש"ט נהג להגיד כדרך המקובלים: „בועם תצעד ארץ", וע"ם ראשי תיבות: זביחה, עירובין, מקוה. הבעש"ט ציין זאת כשלשת החידושים שהוא חידש, „שלשת הדברים שהוא בא לתקן בעולם" ²⁰.

עמ' נ"ה — הבעש"ט, היחיד בדורו (?), שחזה בעין נבואה את הערך ההיסטורי של תקופתו כנקודת מפנה חדשה (?) בשביל היהדות שהגיע לכלל המדרגה הנמוכה ביותר של השפלה (?)... ²¹ עמ' נ"ו — בשנת תר"ע סרב ה„חכם צבי" לקבל את כסא הרבנות בלונדון.

טעות דמוכה, החכ"צ נפטר בשנת תע"ח.

עמ' ס"ד — בגלל תוקפנותו (של ה„תולדות יעקב יוסף" נגד הלמדנים המעוותים את הדין שאין יראתם קודמת לחכמתם) דן ר' יחזקאל לנדוי, רבה של פראג בעתיד, בעת שהתגורר אז בברדי את הספר לשריפה.

בלתי אפשרי. ר' יחזקאל לנדוי נתמנה לרבה של פראג בשנת תקט"ו בעוד התולדות יצא לאור בשנת תק"מ ²².

עמ' ס"ה — בניו ונכדיו (של ר' פנחס מקוריץ) פרשו לגמרי מהחסידים... בני הנכדים ר' שמואל אבא ור' פנחס. א. בניו ונכדיו של ר"פ מקוריץ שמשו באדמו"רות. ב. ר' שמואל אבא ור' פנחס היו נכדי ר"פ מקוריץ.

20 בית אהרן, ליקוטים עמ' 289. ברכת אברהם להרב מבוטשאטש פ' ואתחנן.

21 אך בעמ' נ"ה מדבר מרקוס על „חבלי לידה של תקופה חדשה שר' חיים בן עטר חזה אותה" ובלשון דומה גם על ר' יעקב עמדין.

22 ר' מ' חנדר, תגים א', העשור הראשון להדפסת ספרי חסידות והמקורות המצוינים שם אשר לשריפת הספר ע"י הנו"ב בפראג, אם אמנם התרחשה ואימתי ובאיזו ממהדורות הספר.

שם. אבן ספיר פירסם... גם תיאורי החזיונות שראה (ר' שלום שבזי) בירושלים בשנת של"ה.
 א. שלם ולא שלום. כך הוא שגור בפי יהודי תימן, כך ובצורה זו מופיע האקרוסטיכון בעשרות שירים ופעמים רבות בגוף השירים²³.
 ב. קרוב לודאי שלא היה זה בשנת של"ה²⁴.

עמ' ס"ו — ר' נחמן מברסלב בשו"ב מארץ ישראל חבר מספר ספרי קבלה (?), ולפי דעתו של ה"סבא" (משפולה) ספרים אלה, למרות התמימות ויראת שמים שהם גדושים בהם, גדולה היא סכנתם.

א. ר' נחמן אמנם חבר מספר ספרים בשו"ב מא"י, אך הם נשארו בכתב יד כמוסים עמו (חלק מהם הראה לתלמידו ר' נתן) ולאחר מכן שרפם.
 ב. הספר היחיד שהיה לנגד עיני ה"סבא" הוא ליקוטי מוהר"ן שרובו נכתב ע"י ר' נתן ומיעוטו ע"י ר' נחמן ואשר חלק ממאמריו הם משנת תק"ן והלאה, לאמר, עוד לפני נסיעת ר' נחמן לא"י (בשנת תקנ"ח).

עמ' ס"ח — ר' דב בער (המגיד ממזריץ') נולד בטורקה בלוקץ'.

עמ' ס"ט — ע"א — תיאור יחסו של ה"נודע ביהודה" לחסידות לוקה בשבושים רבים וסיומו במלים הבאות: ...לא חזה (הנו"ב) מראש כי הקרקע המוצק לכאורה תחת רגליו ייהפך עד מהרה לבצה, בה ישקעו בבת אחת היראה והלמדנות של תקופתו יחד עם המקוה (?) של קהילת פראג...²⁵

עמ' ע"ב — השקעת כל כוחות הרוח (של הליטאי) בלמוד זעיון בספרים עולה במחיר לקוי הרגש וחרות המחשבה הבלתי נכבלת (?).

עמ' ע"ג — הוא (ה"שאגת אריה") נפטר במיץ בן תשעים ושבע שנה.
 השאג"א חי בשנים תנ"ה—תקמ"ה (תשעים שנה).

°

23 י' רצהבי, ספונות, תשכ"ה, עמ' קל"ו.

24 במקור נאמר רק כי "הייתי בירושלים וראיתי מראה כן וכך, ובצפת כך וכך", אבן ספיר נטעה וסבר כי ר' שלם שבזי חי בשנת ש"ל (ולכן משרטט תמונת גירוש יהודי צנעא, המוזכרת אצל הרש"ש ומתארך אותה לשנת ש"ל) לכן המחזות שראה יכלו להתרחש בשנת של"ה. למעשה נפטר הרש"ש אחרי שנת תל"ט (היא שנת הגלות שגור האימם אחמד בן חסן אליה מתייחס אבן ספיר). אין יסוד, איפוא, להניח שמאה שנה קודם לכן היתה עת עלית הנשמה של הרש"ש.

25 ר' א"ל גלמן, הנודע ביהודה ומשנתו. (בפרק המוקדש ליחסו של הנו"ב לחסידות).

עמ' ע"ד — הופעות כאלה החורגות מכל כללי הטבע (כשל הגר"א מוילנה) נמצאו גם בעולם הגויים, אולם דבקה בהם אי-נורמליות מסוימת. בתלמוד הירושלמי אנו מוצאים כי האמורא שמואל מנהרדעא היה ילד פלאים, מגיל רך ביותר, דוקא משום כך (?) לא נסמך ענק זה בתיאור רבי...

עמ' ע"ז — מתרגם האוקלידס (המבורג תקל"ח).

האג תק"מ.

בזה נסה הגאון (מוילנה) להכריע נגד דעת בעלי התוספות ולא הצליח. הגאון נסה, לפי דעת כל האחרונים, בלי הצלחה... אולם נסיון זה היה יתר מבצע של עילוי מאשר של בר סמכא. כך כותבים על הגר"א.

עמ' ע"ט — אינני יודע אם כתבי הרמח"ל שהופקדו בוילנה היו לפני עיני הגאון. ובמקום אחר הוא כותב (להלן עמ' קס"ו): שאר ספריו (של הרמח"ל) נדפסו רק אחר כך מתוך עזבון כתבי היד של הגאון מוילנה...

עמ' פ' — ...ובכל זאת לא יעלה על דעתו של חסיד ללמד את ה"מורה נבוכים" ולקבעו כשעור בבית המדרש או להמליץ על כך לאחרים, אסור לשחק באש. כמה וכמה אדמו"רים למדו, לימדו ואף המליצו לאחרים (פעמים בהסתיגויות מסוימות)²⁶.

שלמה מימון (תק"ד—תק"ן).

תק"ג—תק"ס.

עמ' פ"ד — האברך... שחזר לפני על פרושו של הרבי (המגיד ממזריץ') לפסוק שנאמר באלישע והיה כנגן המנגן... מיהו אותו אברך אין מרקוס מפרש (שכן גם במקור ממנו הועתקו הדברים לא פורש) אך המצוי אצל כתבי תלמידי ה"מגיד" יודע כי קטע בשם ה"מגיד" ובו דברי ה"מגיד" הזהים במדויק למקור המצוטט שלפנינו מופיע ב"תפארת עוזיאל" דרש ליום ב' לר"ה (ורשא, תרכ"ב, ל"ט, ב'. בילגוריא, תר"ע, ח', א', בני ברק תשכ"ב, קמ"א). מחברו הוא ר' עוזיאל מייזליש מגדולי תלמידי ה"מגיד"²⁷.

26 ר' למשל, אמת ואמונה סי' תש"י, תשס"ב, תתנ"ט.

27 י' וייס, ציון י"ב, עמ' 97. אגב, מרקוס מקדיש לשלמה מימון מספר רב של עמודים, עם זאת לא נכללת סקירתו בביבליוגרפיה המקיפה של ג'קובס על מימון (קרית ספר, מ"א).

עמ' פ"ז — אדם זה (רש"ז מלאדי) היה שקול בידיעותיו כנגד הגאון (ובעמ' צ"ז — ה"רב" יריבו השקול של ה"גאון").
 על מרקוס חביבות השוואות שכאלה בין אישים בישראל ובהן הוא חולק ציונים מי גדול ממי ומי שקול למי. (ראה עמ' כ"ט: ר' ישראל מקוונ'ניץ — הגאון מוילנה עמ' ל"ו: ר' נתן שפירא — ר' שמשון מאוסטרפולי; עמ' צ"ח: ר' שלמה מקרלין — ר' אהרן מקרלין; עמ' קי"ד ועמ' קע"ב: החוזה מלובלין — שמואל הנביא...; עמ' קכ"ג ועמ' קע"ב: ר' אורי מסטרליסק — ריש לקיש).

עמ' פ"ט — ...מתנגדו (של הרש"ז מלאדי) ר' חיים מוולוז'ין.
 ובעמ' צ"א הוא כותב: הניגודים בין החסידים והמתנגדים שכנו כבר בחייו (של הרש"ז), מאחר שממלא מקומו של הגאון, ר' חיים מוולוז'ין, הותרן והנח לבריות (והגאון?) הכיר בעלילות השוא שהטיחו המתנגדים של החסידים...

עמ' צ' — ר' שלמה סוקל, תלמידו של ר' דב בער.
 ר' שלמה לוצקר מסקאהל.

עמ' צ"א — השיב (רש"ז מלאדי) זקן ושבע ימים את נשמתו.
 שנות חיי הרש"ז תק"ה—תקע"ג (ששים ושמונה וחצי שנים) אינן כדי „זקן ושבע ימים”²⁸.

עמ' צ"ב — ר' יעקב שמשון משיפיטובקה, ר' אברהם מקאליסק,
 ר' ישראל מפלוצק אשר חבוריהם מעידים על שאר רוחם.
 לאילו חיבורים כוונתו?

שם. ר' מנדיל (מויטבסק) החליט, כמו הבעש"ט בשעתו, להפנות עורף לפולין ולהקדיש את מרצו לישוב ארץ ישראל... הוא הפליג בספינה לארץ הקודש. שם תקע את משכנו בטבריה, אשר מיזם שנתחדשה על ידי דון יוסף מנקסוס, לא אכסנה במשך מאתיים וחמשים שנה אף „אשכנזי” אחד, שלטו בה האחים פרחי, ספרדים עשירים וכבירים... האחד הסכים להכניס את הרבי הפולני רק בתנאי שיתן לו את בתו הנודעת ביפיה לאשה. הרבי שידע על חיי המשפחה המצויים אז אצל הספרדים, סרב להסכים... כוכב מזלו (של פרחי) דעך וסופו היה מר מיד הפחה.

א. הרמ"מ בא מליטא ולא מפולין.
 ב. הוא תקע את משכנו בצפת ולא בטבריה.

28 אגב, מי טיטלכאום בספרו „הרב מלאדי” (ספר הנחשב בר סמכא באשר לחסידות חב"ד) מציין שנת לידת הרש"ז כשנת תק"ז (בו בזמן שנולד כשנת תק"ה — תאריך ידוע בקרב חסידי חב"ד, שאף דרשו עליו סימוכין בראשייתבות „קרני הוד תורה” והוצאת ספרי חב"ד נקראת על כן קה"ת).

ג. טבריה נוסדה בשנים שכ"ג—שכ"ז ובשנת תקכ"ה הגיעה אליה שיירת חסידים בראשות הרמ"מ מפריםשלאן. (אשכנזים בודדים חיו בה גם לפני כן²⁸א).
ד. האתים פרחי חיו בעכו.

ה. הסכסוכים בין הרמ"מ מויטבסק לבין הספרדים בצפת ואח"כ בטבריה היו על רקע מקום תפילה ודרך תפילה (הרמ"מ התחתן בבנו ר' משה במשפחה ספרדית ירושלמית).

ו. ה"פקיד" הספרדי בטבריה שהצר את צעדי הרמ"מ מת מיתה חטופה ולא מידי הפחה.

ז. מה כוונתו באומרו "חיי המשפחה המצויים אצל הספרדים"? (ראה הערה ה').

עמ' צ"ג — בירושלים סבלו היהודים האשכנזים קשות מידי השאור שבעיסת הספרדים. כפי שתאר כבר לפני מאה וחמשים שנה בעל השל"ה הקדוש, הלשינו עליהם ומסרו אותם לסחיטות ומלקות הפחה. הם נאלצו למכור את בית הכנסת ולעזוב את עיר הקודש.

א. השל"ה לא כתב כדברים האלה, אדרבה הוא משבח את חכמי הספרדים. ומברך על ריבוי המשפחות הספרדיות שבירושלים (וכן הספרדים שבירושלים מתרבים למאד מאד, ממש למאות ובונים בנינים גדולים ואנחנו חושבים כל זה לסימן גאולה בב"א").

ב. הספרדים סבלו מגזירות איבן פרוך כשם שסבלו האשכנזים.

ג. השל"ה הגיע לירושלים בשנת שפ"ב, עזבה בשנת שפ"ה ונפטר בשנת ש"צ²⁹, ספרו של מרקוס פורסם לראשונה בשנת תרס"א, לאמר חלפו למעלה ממאתים וחמשים שנה.

עמ' צ"ד — ר' מנדיל הושיב את החסידים גם בחברון. הוא בקש להרחיב את התישבות היהודים גם על פני המישור ופנה עם אנשי אל פקיעין.

א. אין ידוע על התישבות חסידים בחברון בזמן הרמ"מ.

ב. הרמ"מ עבר מצפת לטבריה וחלק מאנשיו פנו לפקיעין. (בכל תיאוריו את הרמ"מ אין מרקוס מזכיר את צפת!).

עמ' צ"ח — הוא (ר' אהרן מקרלין) נסתלק בן 35 שנה.

בן 36 שנה.

עמ' ק"ג — בתחילת ימי רבנותו (של' ר' לוי יצחק) בראשית שנות תק"ן (המתרגם מתקן בשולי העמוד — תקכ"ה).

²⁸א אור הגליל, חלק ג', עמ' ט"ז—כ'.

²⁹ אשר לתאריך פטירתו של השל"ה רבו הדעות, אך רוב הדעות נוטות לסבור כי נפטר בשנת ש"צ.

מפליא הדבר שהערותיהם של הרב קצנלנבוגן ושל אלפסי אשר תיקנו במהדורה השניה תוקנו בגוף הספר — בלי להזכיר שמותיהם, ואילו תיקוניו של המתרגם מן המהדורה הראשונה נשארו בשולי העמוד והשגיאות במקומן קיימות. כלום לכבודו של המתרגם הוא?
... כהן בעירה הפולנית זליחוב.

רבנותו הראשונה של ר' לוי יצחק היתה בריטשעוואהל (ולאחר מכן — זליחוב, פינסק וברדיצ'ב)³⁰.

שם. המחלוקת נגד החסידים היתה כה נואשה עד כי המגיד מקוז'ניץ גורש מעיר אבותיו בערב סוכות, כשאתרוגו ולולבו בידו, לבית ידיו בזליחוב.

א. המקרה הפוך: ר' לוי יצחק הוברת מריטשעוואהל בהושענה רבה לבית המגיד מקוז'ניץ (כשד' מינים בידו).

ב. ר' לוי יצחק היה מורו של המגיד מקוז'ניץ. אמנם רק פעם אחת בספריו מזכיר המגיד את ר' לוי יצחק בתואר „מורי” ולרוב מכנהו „הגאון החסיד מו”ה לוי יצחק”. (מסורת מקובלת בקרב חסידים כי „המגיד הקפיד שלא להקרא תלמיד רל”י מבא”ד, היות שאמר עליו כי הוא מנשמת התנא ר' עקיבא, וידוע כי לתלמידי ר”ע לא היה אריכות ימים”)³¹.

עמ' ק”ז — רבי ליב (המהר”ל מפראג, שנ”ח).
המהר”ל נפטר בשנת שס”ט.

עמ' קי”ב — רבי ישראל, בנו של כורך ספרים עני, ר' שבתאי מקוז'ניץ.

טעות החוזרת במספר רב של ספרים — המגיד מקוז'ניץ נולד באפטא.

מאחר שעד זקנה לא זכה לבנים נסע אל הבעש”ט להתברך מברכות פיו.

קיימות מספר גירסאות אשר ללידת המגיד מקוז'ניץ, אף לא אחת מהן מזכירה נסיעת אביו לבעש”ט. (האחת מספרת על נסיעת אמו לבעש”ט, האחרת — על בוא הבעש”ט אליה).

עמ' קי”ג — בספר שו”ת „שבט חן” נרשמה עובדה על עגונה אחת שבעלה נעלם... היא באה לפני המגיד (מקוז'ניץ)... הוא אמר לה קצרות: את בעלך זללו מזמן הדגים.”

א. במקור אינו מזכר שם האדמו”ר.
ב. המקרה מופיע בספר חן טוב זכר טוב (לר' יואב וחתנו ר' יצחק פרנקל, זולקוא תקס”ו).

30 על סדר הקהילות שכיהן בהם כרב ר' ח' ליברמן, יוא בלעסער, כרך 11, 1937, עמ' 92—94, וכן בספר היובל למארכס, תשי”ג עמ' 5—17.

31 ר' פאר ישראל, הגש”פ, עמ' י’.

ב. תיאורו של מרקוס טעון תיקון (י"ז כהנא)³².

עמ' קי"ד — עד שהוסיפו לו (ל"חזוה מלובלין") את התואר „רבינו הקדוש” שלא הוענק מימות מחבר המשנה לאף אחד (?).
 ר' צבי אלימלך מדינוב השוה אותו (את ה"חזוה") לשמואל הנביא, פרט לזה שלא התנבא ב"כה אמר ה'" (וכיוצא בדבר כתב בעמ' קע"ב).

את מרקוס מצטטים גם סופרי חסידות אחרים. למעשה אין בכל כתבי רצ"א השואה מעין זו. משגהו של מרקוס נובע מהבנה לא מדויקת בדברי רצ"א³³.

לשולחנו (של ה"חזוה") הסבו מאה ועשרים איש שחלק להם מרוחו, דמויות זוהר.
 יצחק אלפסי³⁴ מונה 188 תלמידים ל"חזוה" (ויש להוסיף על רשימתו).

עמ' קט"ו — ר' שלמה מרדומסק שזכיתי להכירו בארבע שנות חייו האחרונות... ספר כיצד נלקח על ידי אביו בשנת תק"ע בהיותו בן תשע, לחג השבועות אל „היהודי הקדוש”.
 ר' שלמה נולד בשנת תקס"ג. אם כן בשנת תק"ע היה בשנתו השביעית-שמינית.

עמ' קי"ז — הוא נולד (ר' מנדלי מרימנוב) בנוישטט בשנת תק"ה. אין כל מקור בספרות החסידות לכך.

מחבר ה"דגל" (מחנה אפרים) נהג כשר וכנגיד.

ההפך הוא הידוע בכל המקורות. אחיו ר' ברוך ממז"בו' הוא שנהג ברחבות. (י"א).

עמ' קכ"א — על מצבת קברו (של ה"חזוה מלובלין") כתוב כי הסתלקותו בתשעה באב יום חורבן המקדש שקולה כחורבן בית מקדש שלישי. (!?)

בעקבות מרקוס כתבו כך חוקרי חסידות בלי לבדוק את נוסח המצבה ומי שבדק העיר כי אין כתוב כן במצבה³⁵. למעשה טעותו של מרקוס נובעת מקריאה שגויה של אות אחת. במצבה חרות: „עדה המצבה הזאת מצבת קודש קדושת רבינו גאון עוזינו מאור עינינו תמדת לבבינו, וכל בית ישראל יבכו כי חשך אור בעדנו ביזם (ואילו מרקוס קרא ביזם) שריפת בית אלוקינו הוא יזם פטירת איש קדוש ומקובל... מו"ה יעקב יצחק...”.

32 מחקרים בספרות התשובות עמ' 416, לתקנת עגונות עמ' נ"ח.

33 ר' נ' אורטנר, הרבי ר' צבי אלימלך מדינוב, ח"א, עמ' נ"ב.

34 החזוה מלובלין, עמ' ר"מ—רפ"ד.

35 שם, עמ' ק"ז.

עמ' קכ"ב — „עבודת הלו" הוא אחד מספרי המופת, מחקר מושך וכביר של ההגות ותורת הנפש החסידית... מעמיד בצל את הספרים המפורסמים של הספרות הרבנית (?)...

עמ' קכ"ג — ר' אברהם (ה„מלאך") השאיר אחריו בן יחיד, ר' שלום.
היה לו בן נוסף³⁶.

עמ' ל' — ר' ליביש מוישניצה פסק את פסקו הצודק על ספרי המהר"ל לאמר: „מהר"ל כתב בכוונה לבל יבינוהו".
מן הדין היה להביא דעות גדולי חסידות אחרים על דיוק לשונו של המהר"ל. („אריכות הלשון של המהר"ל נובעת מהתאמצותו לבטא את המילה הנכונה האמיתית"³⁷).

עמ' קל"ג — נתכנסו ששים אדמו"רים עוטים לבנים כנהוג. מאתיים צדיקים היו בה (בתנוה באוסטילה), כולם לבושי לבנים³⁸.

עמ' קל"ו — ר' מנדיל (מקוצק)... אישיות מוזרה, תלמיד שעלה בחכמתו על רבו (!) שפיתח את שיטת רבו עד השיא וגם עד חיסולה... כך קם לחסידות מתנגד יותר חריף מאשר הגאון מוילנה...
והמתרגם, חסיד לבית גור — קוצק תירגם.

אביו של ר' יצחק מאיר העשיר.
ר' ישראל רוטנברג אבי חידושי הרי"ם לא היה עשיר אלא רב בקהילות קטנות — מגוישוב וגור³⁹. (י"א).

עמ' קל"ז — רוח הכתתיות הפעילה הזאת (של קוצק) שפתחה נכונות לאחדות והקרבה יוצאת מן הכלל במסגרת חוגה הפנימי, המבטלת את כל הבדלי המעמדות, רשומה נשאר עוד היום.
אך במהלכה הקודמת ישנו המשך לפיסקה זו: „רשומה נשאר עוד היום לרעה ומתבטא באדישות שחסידי פולין אלה מפגינים לגבי כלל ישראל", וכאן נשאלת השאלה, כלום לא מוטב היה להשמיט כליל את כל הקטע מאשר לקטעו בצורה השמה בפ"י מרקוס דברים שהם היפוכם של דבריו.

36 א"א דורף, עטרת תפארת ישראל (ספר מהימן באשר לחסידות ריוזין שכן נכתב בהגחית האדמו"ר מסדגורה זצ"ל), עמ' ז.

37 האדמו"ר רא"ם מגור. ר' פירושי מהר"ל מפראג מהד' כשר, מבוא לחלק א' עמ' 26 ואילך.

38 על החתונה באוסטילה ר' י' אלפסי, מבוע ב'.

39 הערת אלפסי לא נתקבלה (על אף שבחלקו הראשון של הקטע קבלו המהוירים את תיקונו). כנראה נתחלף לו למרקוס ר' משה חלפון העשיר, חותנם של הרמ"מ מקוצק והרי"ם בר' ישראל אבי הרי"ם.

יצחק מיזעס בא פעם על עונשו משחטא (!) לרוח הכתחיות הו
(קרי: קוצק)... כאן בא הסיפור, ומסקנתו: כך עולה בגורלו של
מי שמתחבר לסטואיקאים (קרי: קוצקאים...)

עמ' ק"מ — כאשר הושיבה קהלת אמסטרדם את ר' אליעזר רוקח
מברודי על כסא רבנותה (ת"ק).

בשנת ת"ק גפרד ר' אליעזר מקהלת אמסטרדם, אליה הגיע בשנת תצ"ה.

עמ' קמ"א — ר' שלום מפרוהוביץ (תק"כ—תקס"א).

תקכ"ו—תקס"ג.

עמ' קמ"ג — ר' יצחק מקוריץ (תק"י—תקמ"ח).

א. ר' פנחס מקוריץ.

ב. תפ"ח—תק"ן.

עמ' קמ"ה — בשקיעת ריש גלותא בשנת ד' אלפים תשפ"ג

(ובעמ' נ"ה — ד' אלפים תשפ"ח...)

נוסף על כך היו גם האמוראים עצמם בראש ובראשונה (!) שרים
על כן נאמר „מלך רבא“, „מלך אביי“ (!)... אם נתכנסו ברגל
רבבות מכל המחוזות, כינוס זה בא יותר לשם הבעת רגשי הערצה
מאשר מחשוקת למודים כמו שנאמר: „אגרא דכלה — דוחקא“
ולא ההאזנה...

עמ' קמ"ו — ר' שלום היה לובש את בגדיו לפני ראי, דבר

שלפי הגמרא (!) מותר רק לבני הנשיא ממשפחת הלל...

עמ' קמ"ז — כל מקום שנפגשו אישים בעלי מגמות רוחניות

שונות כגון שמואל ורב, או רב יהודה ורב נחמן, גרמה הפגישה
לחיכוכים... כאן חל הכלל של הגמרא: „כל צדיק נכוח מחופתו
של הבירו“ ז"א המעטה החופף על נשמתו של הצדיק נפגע
בהתקרב אליו זה של חברו הצדיק...

הוא (ר' אברהם ה„מלאך“) נסתלק בהיותו בן 42, ולגיל זה הגיע

גם בנו ר' שלום.

ר' אברהם נפטר בן 36 שנה וכמוהו נפטר גם בנו בן 36 שנה. (טעותו

של מרקוס מקורה בידיעה כי האב והבן נפטרו בגיל זהה, אך טעה במנין שנותיו
של הבן, ר' עמ' קמ"א).

עמ' קמ"ח — ר' יצחק מקליף.

מקאליב.

הוא (ר' משה טיטלבוים) שכח להוציא בשבת בבקר מהמלון את

המפתח ממזודתו ובשעת תפילת שמונה עשרה הרהר בכך שמטענו

צפוי לגניבה. בשעת סעודת הצהרים, כשהסב ביחד עם כל האורחים לשולחנו של הרבי, אמר החוזה: „מבקרים אצלי רבנים אשר בשעת תפילת „ישמח משה“ מהרהרים לא במשה רבינו כי אם במפתחות למוודתם“.

המעשה אמנם כך ארע, אך לא בצורתו זו (על אף החידוד היפה — „ישמח משה“ הוא גם שם ספרו של רמ"ט), הנה כך מספר נכדו של הרמ"ט (עדות מהימנה, לכל הדעות): „באמצע תפילתו בעת אמירת „נשמת כל חי“ עלה בזכרונו כי שכח המפתח... שהיה מונח שם מעות של יתומים... ובלבל אותו מתפילתו. שוב אח"כ כמו רגעים אחדים התחזק על עמדו... וגער בדאגת לבבו... וחזר בדבקותו... אח"ז בעת סעודת שחרית פתח הרה"ק הרבי מלובלין לאמר, מה זה, הרב ר' משה עד נשמת הלך אחרינו ואח"ז לא ראיתיו עד ברכת יוצר אור ואם שוכחים המפתח הכי זה יבלבל התפילה⁴⁰“.

עמ' ק"נ — ר' הירש אלימלך מדינוב... גדולי תורה ופרישות אשר בין לילה נצטרפו על ידי התרשמויות בלתי רגילות אל התנועה החדשה (החסידות).

על הנחה זו חוזר מרקוס כמה וכמה פעמים (עמ' קמ"ח, עמ' קצ"ח — „הגאון הגדול הזה נמנה על המתנגדים שנצטרפו לחסידות“). ואין הדברים נכונים. דוד אמו היה הרבי ר' אלימלך ומשחר ילדותו למד רצ"א מפי אדמו"רי חסידות⁴¹.

עמ' קנ"א — האדמו"רים מפולין התנגדו בכל חוקי מימי הבעש"ט והלאה להענקת קמיעות כתובות... ר' ישראל קבע כי האמונה הטהורה, הבטחון המוצק, התפילה הרצון זכה המלה האמורה עולים על כל נוסחאות כתובות בבחינת „ותגזר אומר ויקם לך“. בשל זה נאמר גם במסכת שבת „אתמחי גברא ולא אתמחי קמיע“.

האין בזה פשוט סלוף הפשוט הנכון של הגמרא? (הר"ק).

עמ' קנ"ה — ר' דוד מללוב נפטר בז' שבט תקע"ג.

תקע"ד.

עמ' קנ"ח — ר' חיים מצ'רגוביץ נפטר בארץ ישראל בשנת תקע"ג.

תקע"ח⁴².

עמ' קנ"ט — ר' ברוך נפטר ביום י"ח טבת.

י"ח כסלו.

40 עשר אורות עמ' 86.

41 ר' נ' אורטנר, שם. עמ' ס"א—ס"ז.

42 בתקע"ג עלה ארצה ובתקע"ח נפטר.

עמ' ק"ס — ר' נחמן מברסלב חבר ספרות שלמה על הקבלה
בה הסביר את כל ה"שלהן ערוך" על כל פרטיו ודקדוקיו לפי
הקבלה.

כמובן, ר' נתן, תלמידו של ר' נחמן בספרו „לקוטי הלכות“.

עמ' קס"א — הרבי מלובלין הסתיר בצעירותו שלש שנים את
עיניו (וכן בעמ' ק"כ).

שבע שנים¹⁴.

תיאור ר' ברוך ממזיבוז בעת אמירתו שיר השירים אינו מדויק¹⁵.

עמ' קס"ב — האר"י.

ר"י ג'יקאטילה.

(בחת"ס) תשובה ג' לאו"ח בשנת תקצ"א.

תשובה ק"ב בשנת תקצ"ז.

בליל י"ז בתודש נראתה הלבנה לראשונה... לקח (הרב מאפטא)
לידו מסכת סנהדרין וקרא מתוכה את הקטע הדין בקדוש הלבנה
הכולל גם את הברכה כדי לצאת ידי ספק ברכה לכל הדעות...
מטר אבנים נתן עליו.

מקורות מהימנים מוסרים בשם הרב מאפטא כי אפשר לברך „וכן עשה
מעשה הגאון מוהר"י אברהם יהושע מאפטא"¹⁵.

עמ' קס"ו — תקל"ב.

טעות דמוכת.

מרגלא על לשונו של ר' אברהם יהושע השיל כי קבל את כל
כיוונו הרוחני ואת חנוכו... מהספר „מסלת ישרים" (אמסטרדם
ת"ק)... מבין ספרי הקבלה שלו (של הרמח"ל) ראה רק את
הספר „קל"ח פתחי חכמה" שנדפס כנראה לראשונה בשנת
תקמ"ח, כי שאר ספריו נדפסו רק אחר כך מתוך עזבון כתבי
היד של הגאון מוילנה.

א. קל"ח פתחי חכמה נדפס בשנת תקמ"ה (קוריץ).

ב. מספר ספרי קבלה של הרמח"ל יצאו לאור באותה תקופה: חוקר

ומקובל (שקלאוו, תקמ"ה), דרך חכמה (אמסטרדם, תקמ"ג) ועוד.

ג. אם היו הספרים בבית הגאון ר' עמ' ע"ט.

עמ' קס"ז — ר' יצחק (מקומרנה) נפטר בשנת תרל"א לאחר

שנהג באדמו"רות במשך ארבעים שנה.

43 עשר אורות עמ' 14.

44 ר' בוצינא דנהורא. (חסר מספור עמוד).

45 ר' נוצר חסד, פ"ב, מ"ה.

- א. המתרגם מתקן תרל"ג ולמעשה תרל"ד.
ב. כהן באדמו"רות ארבעים ושתיים שנה⁴⁶.

אי אישר חילי אבטליניה (כמו שאמר רב נחמן ביחס לפרוזבול של הלל, גיטין ל' — ז"א אם היה לי כח הייתי מבטלה לגמרי).
א. גיטין ל"ו, ב'.
ב. שמואל הוא שאמר כן (רב נחמן אמר „אקיימנה“).

עמ' קע"ב — ר' אורי (מסטרליסק) בשנינותו אפשר היה לדמותו לריש לקיש בשעתו (!...).
עמ' קע"ז — דבר סרה בר' אורי (מסטרליסק) והיה רגיל לכנותו „בן הטוחן“ (אביו היה טוחן).
אביו היה בעל עגלה ואח"כ חיט⁴⁷.

(וכן עמ' קכ"א), ספור הסמכתו של ר' מאיר מאפטא ע"י החווה מלובלין המובא ע"י מרקוס (ובעקבותיו — חוקרי חסידות רבים) אין לו כל אסמכתא מאשרת (מלבד הפירכה שעליה מצביע המתרגם).

עמ' קע"ז — ר' ישראל מריז'ין ראה בצער בהתנהגות חסידי פולין שהתעלמו מבית הרבי הגדול הזה (של ה„חווה“) ואמר כי עוגשם יהיה, שבמשך כמה עשרות שנים ימשלו בהם מנהיגים מדומים.

במהדורה זו הושם המשפט האחרון בסוגריים בכתב יד (כנראה, כציון להשמטה שמשום-מה לא נשמטה...).

עמ' קע"ח — ה„חווה“ הקדוש בעצמו דאג לכך שלא יעלה בגורלם של חבריו מה שעלה בגורל ביתו. המגיד מקו'ניץ, „היהודי הקדוש“ ור' דוד מללוב קדמו בפטירתם לפניו והוא הבטיח לתת מעמד מכובד לבניהם, בעוד שאת בניו הוא הזניח כליל.

הצגת דברים מעוותת. את בניו „החשיב מאד ולא עשה קידוש עד שכולם היו נוכחים“, אמנם כן משאלתו היתה שצאצאיו לא יהיו אדמו"רים ולא גבירים כדי שתמיד יודקו לרבש"ע⁴⁸. כלום לזאת תיקרא „הזנחה“?

בעלה (של פרל, בת המגיד) ר' זליג, היתה רבה של גרודזיסק.

ר' אבי עזרא זליג חתנו של המגיד מקו'ניץ היה רבה בגרעניץ ולא בגרודזיסק. (י"א) — (הערתו עמדה לנגד עיני מהדירי מהדורה זו, מדוע

46 ר' ח"י ברל, ר' יצחק אייזיק מקומרנה, עמ' 84, ועמ' 175 ואילך.

47 ר' אמרי קדוש השלם, קוני אור עולם עמ' נ"א בשם ר' אורי.

48 י" אלפסי, החווה מלובלין עמ' קצ"ג.

איפוא לא תיקנוה, כאשר עשו בהערותיו האחרות, בלי הזכרת שמו? (...).

הוא (ר' משה מקוֹז'ניץ) הניח אחריו שני ספרים „באר משה” ו„דעת משה” שאמנם לא הגיעו לרמת כתבי הקבלה של אביו, שעלה על כל המקובלים (!...) ברום דעתו... נפטר בי"ב אלול תקפ"ז.

א. מלבד שני ספריו אלה גם: בינת משה, קהלת משה, פרקי משה, מטה משה, חפלת משה, ויחל משה.
ב. נפטר בתקפ"ה (המתרגם מתקן תקפ"ח).

עמ' קע"ט — זה קרה בשנת תקפ"ט, ר' עקיבא איגר בקש את תתנו להשתדל שקרבן פסח יוקרב במקום המקדש.
בשנת תקצ"ז. לפי מרקוס „הכריע רבי משה סופר מכוחו — הוא, והתגלה בכל רוחו האלוקית הכבירה”. — מה היתה הכרעתו? ומי הם „המלומדים שמשמאל” (שם עמ' ק"פ)?

עמ' ק"פ — ר' ישעיהו הורוביץ (נפטר בשנת שצ"א).
בשנת ש"צ.

עמ' קפ"ד — (וכן בעמ' קפ"ה) דברים נ"א.
ל"א.

עמ' קפ"ו — הרבנים הגדולים עטינגן ואורנשטיין.
עטינגר (מוצא משפחתו אמנם מעטינגן שבבואריה).

עמ' קפ"ז — ר' הירש (מרימנוב)... בהיותו בן עשר מתו עליו תוריו ודודו העני לקחו לטרנוב.
בן דוד — ר' דוד בן אחי אמו ר' זושא¹⁹.

עמ' קפ"ח — רעיון כזה מצוי בספר „ברית מנוחה” שחבר חותנו של הראב"ד.

כאן סתם מרקוס ולא הרחיב, אך בפירושו קסת סופר לשו"ת מן השמים (תרנ"ה, עמ' 16—26) ניסה להוכיח כי המדובר בר' אברהם בר' יצחק מנרבונה, בעוד המדובר בר' אברהם בר' יצחק מגרנדה (שחי מאתיים שנה מאוחר מר' אברהם מנרבונה).

הוא (ר' הירש מרימנוב) הגיע לעיירה פריסטיק, מקום שם התגורר ר' מנדיל מרימנוב, ירד מהעגלה ובראותו אור מאיר מבעד לחלון אחד הבתים נכנס לשם. זה היה ביתו של ר' מנדיל, בתחילה שמש במטבח... כעבור כמה שנים הודיע החוזה מלובלין לר' מנדיל שהוא משתמש בקודש... מאחר שר' הירש רק למד בילדותו השתדל לקחת לקח בחומש ובמשנה... הוא נחשב עם הארץ כי לא למד גמרא בחדר ככל ילדי ישראל.

49 מבשר טוב עמ' ו'.

- א. ר' הירש נכנס לשרת את ר' מנדיל רק שנתיים לאחר בואו לפריסטיק.
 ב. תשובת ר' מנדיל היתה לר' נפתלי מרופשיץ.
 ג. במקור מוסמך נמסר כי „ויבן במקרא במשנה בשום שכל, ואף חכמתו עמדה לו בגמרא פוסקים בטוב טעם ודעת, עד שהכל ראו כי במשך שלש שנים ראה סימן יפה בלימודו ובהיותו כי תמניסר כבר היה במדרגת בחור המופלג בתורה”⁵⁰.

עמ' קצ"ב — הגמרא פוסקת (?) קשים גרים לישראל כספחת.

עמ' קצ"ו — לאחר פטירתו של ר' מנדיל (מרימנוב), בקש תלמידו ר' נפתלי מרופשיץ להכריז על בנו ר' נתן ליב כממלא מקומו, על כך השיב הלז... המקום מיועד לר' הירש, בכל זאת השגיח בעין פקוחה על התפתחותו. מאחר שנהג (ר' הירש) בשעת תפילתו משבא לכלל התלהבות לתפוס חפצים... ולהטותם הצידה... רצה לנסותו אם מצב רוח זה הוא אמתי או מעושה. פעם אחת העמיד לו בדרכו תנור וידיו נכונו...

- א. עדות ר' נתן ליב עצמו שהדבר היה עוד בזמן ר' מנדיל.
 ב. את המעשה עשו שניים משונאי ר' הירש מחמת קנאה, (ולא ר' נתן)⁵¹.

עמ' קצ"ח קצ"ט — כל תיאורו של ר' צבי אלימלך מדינוב רצוף שגיאות וסילופי דברים: הגאון הגדול הזה נמנה על המתנגדים שנצטרפו לחסידות וזהו מויגה בין הישן והחדש. בצעירותו עסק הרבה בספרי החקירה הספרדיים וקרא את פידון בתרגומו העברי, כרגיל מעוררת בספרי החקירה מבוכה ואי שקט בלב האברכים אולם הוא מצא לו עוגן מבטחים בחסידות, כגדול בתורה ובקבלה נתקבל בכל הכבוד אצל ה„חווה“ מלובלין... כמה הגדרות המצויות בפירושו „מעין גנים“... מוכיחות כי בקיאותו בפילוסופיה הקדומה היתה רק שטחית... מעריציו וקוראי ספריו נמנו בעיקר על יהודי הונגריה (ודעתו של מרקוס עליהם ר' עמ' קנ"ב)... בכל אופן הוכח, כי היה גדול בדורו ועלה על רמת רבני התקופה ההיא (...?) אולם עד השלשה (ה„חווה“ מלובלין, ר' מנדלי מרמנוב, ר' נפתלי מרופשיץ) לא הגיע (...?), מזבן איפוא, כי לא יכול היה להשלים על נקלה עם עליונותו הרוחנית (...?) של משרת רבו (ר' הירש מרימנוב משרת ר' מנדיל) אם כי נאלץ לבקש פעמיים את מחילתו משפגע בכבודו. העליונות המזורה הזאת (...?) באה לידי ביטוי כאשר בקר פעם אצלו ביום י"ט באייר, הוא יום פטירתו של ר' מנדיל... כשחל יום הזכרון בשבת דחה את בקורו לשבת לפני חג השבועות... ר' הירש הציע לו פסוק מאשרי —

50 שם עמ' 4.

51 שם עמ' 6—7.

„כבוד מלכותך יאמרו וגבורתך ידברו“, האורת נשא דרשה נפלאה מתובלת בתלמוד, ספרא, ספרי, קבלה... ר' הירש העיר אח"כ בבת צחוק לאנשיו: מה מוזר הוא כי אותו גאון שכל שערי התורה פתוחים לפניו לא ירד לסוף דעתי, היה זה יום מ"ד בעומר המסומן לפי הקבלה בספירת „גבורה של מלכות“ והרבי הגאון והמקובל לא העלה על דעתו כי ספירה זו מרומזת בפסוק שתציע לו ר' הירש...

א. רצ"א גדל משחר ינקותו בבית מדרשה של חסידות (ר' עמ' ק"נ).
 ב. אין כל מקור בכל כתבי רצ"א לכך שקרא ספרי חקירה בבחרותו, ואם סמך מרקוס על דבריו שב „מעין גנים“, ואני היודע ועד כי שקדתי על ספרי הפילוסופיא בבחרותי ודבשם ומתקם מציתי וקליפתם זרקתי... וקורת רוח לא ראיתי, לא הן ולא שכן חפצתי, עמי היתה ושלחתיה מעל פניי לא שם לב כי אלה הדברים הינן ציטוט משל ר' יעקב עמדין ולא מדברי רצ"א.
 ג. אשר ל „פידון בתרגומו העברי“ נראה כי הערכה זו מבוססת על הקטע הבא („דחד פקודיך“, מל"ת י"א) בענין איסור קריאה בספרי משכילים, כותב עליהם רצ"א: „ויש ת"י כמה וכמה ספרים מספרי עכו"ם כגון חיבור פעדאן וכיוצא ומתפארים בהם ביחוד שמדבר פעדאן מהשארית הנפש...“. כנראה פיענח מרקוס את ראשי התיבות ת"י כ „תחת ידי“ ובא לכלל מסקנתו, אך ברי שהכוונה ל „תחת ידם“ (של המשכילים).

ד. רצ"א התקבל כגאון בתורה אצל ה „חווה“ מלובלין אך לא ב „גאון בקבלה“ (אף שהיה כן), שכן רצ"א החל ללמוד קבלה רק לאחר פטירת רבותיו (והוא אף מזכיר כי רבותיו מנעוהו מלהתעסק בקבלה בחייהם)...

ה. דרך הצגת יחסיהם של רצ"א ור' הירש אינה מדויקת.

ו. סיפור המעשה ביום הזכרון לר' מגדיל לוקה בחסר ובאי דיוק (כך, לא מזכיר את מה שקדם לפגישה זו, את דברי ההתפעלות של ר' הירש על דרשת רצ"א. וכן הקושי אם רצ"א דחה את הבקור לשבת שלפני שבועות משום שי"ט באייר חל בשבת. כי אז שבת זו איננה מ"ד לעומר⁵²).

עמ' ר"א — כתבי ידו של ר' חיים ויטאל שהובאו לדפוס בפעם

הראשונה בירושלים בשנת תר"כ.

רוב הביבליוגרפים רושמים אמנם (בטעות) כי ספרי שמונה שערים החלו נדפסים בשנת תר"י בירושלים, אך למעשה בירושלים החלו נדפסים בשנת תרכ"ג. (אגב, בשנת תר"כ לא יצא לאור בירושלים כל ספר שהוא)⁵³.

עמ' ר"ג — לא כל אדם ראוי לאותו תואר (אוהב ישראל), בכל הדורות נמצאו גדולים שקפדנותם עמדה בנגוד לאהבת ישראל שבלבם...

52 נ' אורטור, שם, ח"א עמ' ס"ה—ר' ועמ' ש—ש"א, ור' דרך צדיקים עמ' פ"ד—ע"ו.

53 ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים עמ' 53.

עמ' ר"ז — ר' ישראל פרידמן מריז'ין (תקנ"ח—תר"י).
 ר' ישראל נפטר בשנת תרי"א. (הוא חוזר על טעות זו גם בעמ' רפ"ז,
 שם הוא גם נוקב בשנת לידתו — תקנ"ז).
 עמ' ר"ט — עשיר אחד מברדיצ'ב, נינו של הרמ"א, בחר בר'
 ישראל (מריז'ין) כחתן לבתו.
 לא „עשיר אחד" כי אם ראש ישיבה — ר' משה הלוי אפרתי.

עמ' רי"ב — ...שני החסידים (של ר' ישראל מריז'ין שהשתדלו
 להשיג עבורו אשרת כניסה לאוסטריה) נאלצו לסור מקודם אל
 ר' בריש מיזלס, רבה של קרקוי (פעם סטר על לחיו של בנו,
 ר' ישראל מיזלס, רבה של שדליץ, שהפך לחסיד — כל בניו
 הנותרים עברו למחנה מתקני הדת — על שהעיו לטעון כי האר"י
 הקדוש היה גדול מהגאון מליסה).

כותב תולדותיו של רד"ב מיזליש מאשים את מרקוס בהאשמות חמורות
 (היתה בלבו טינה נגד הרב מיזליש... ר"א מרקוס בא לסלק חשבון ישן עם
 הרב מיזליש, הרקע יש למצוא כבר בענין הרבנות בקראקא⁵⁴) אך הברור
 הוא כי: א. הרושם העולה מן הקטע כי הרב מיזליש התנגד לחסידות, ולא היא,
 הוא עמד בקשרי ידידות אמיצים עם גדולי החסידות. ב. בניו של רד"ב מיזליש
 לא סרו מדרך הישר⁵⁴.

עמ' רי"ג — אביו (ר' נחום מצ'רנובל) נפטר בגיל שמונים ושבע
 (וכן כתב בעמ' רנ"ט).
 ששים ושבע.

עמ' רט"ו — הוא (ר' ישראל מריז'ין) ידע לבטא במשפט אחד
 או בספור קצר שיטות שלמות, שאנשי חב"ד חברו על כגון אלו
 מאמרים ארוכים, מבלי שימצאו בחריפות ורוחב האופק את הדרך
 אל הלבבות. כמי שקלעו המימרות של ר' ישראל.

עמ' רכ"ד — ר' שלום שרעבי (נפטר בירושלים תכ"ד).
 תקמ"ב או תקל"ז.

הוא (ר' שלום מבלוז) היה נינו של ר' אלעזר רוקח רבה המפורסם
 של אמסטרדם מברודי שנפטר בירושלים בשנת תי"ד.
 א. הוא היה דור חמישי לר' אלעזר.
 ב. ר' אלעזר נפטר בצפת בשנת ת"ד.

עמ' רכ"ט — בס' חסידים סי' תתש"ד.
 איננו שם.

⁵⁴ מ' קמלהר, ר' זב בר מיזליש, עמ' ע"ד—ע"ה (את ר' זב מיזליש מכנה מרקוס בעמ'
 רל"ז „הבנקאי לשעבר"...).

עמ' ר"ל — בנו (של ר' ליב „שומר שבת") היה בן אחיו וחברו של הבעש"ט.

ר' מאיר מפרישלאן הראשון לא היה בנו של ר' ליב „שומר שבת" אלא אחיו (י"א).

עמ' רל"ז — הוא (ר' שלום יוסף מריזין) נפטר בדרכו מקרלסבד. מלייפציג (כפי שמרקוס עצמו כותב בעמ' רל"ב—ג').

מבין האחים הנותרים (בני ר' ישראל מריזין) נפטר ר' נחום ביום י"ד כסלו תר"ל, ר' בער ביום י"ג כסלו תרל"ה ז"א בהבדל של יום אחד בלבד. הצעיר שבתבורה ר' מרדכי מהוסיטין שנולד ביום ל"ה בעומר תקצ"ב נפטר ביום ל"ז בעומר בשנת תרנ"ד במלאו לו ששים שנה בדיוק.

א. ר' נחום נפטר בי"ד כסלו תרכ"ט. ר' בער בי"ג כסלו תרל"ז.
ב. ר' מרדכי נולד בכ' אייר תקצ"ד ונפטר בכ"ב אייר תרנ"ד.

עמ' ר"מ — ר' אברהם גלנטי מצפת — ש"ל.
ר' אברהם נפטר בשנת שמ"ח.

עמ' רמ"א — הוטל הרבי (ר' אברהם יעקב מסדיגורה) לבית הסוהר בצ'רנוביץ (תרי"ז).

על אף מקורות אחרים (ובכללם לבית סדיגורה) הנוקבים בשנת תרט"ז נראה שמרקוס צדק⁵⁵.

עמ' רמ"ב — ר' מאיר מרוטנבורג שהושלך לכלא בשנת ה' אלפים ס"ו.
ה' אלפים מ"ו.

עמ' רמ"ג — (בחתונת ר' יצחק מבויאן) ...לפי מנהג ישראל קדום (...?) גערכו חגיגות במשך שבעת ימי המשתה, שדוגמתן לא ראה עם ישראל מיום חורבן הבית (...!) כמובן שאין הנשים משתתפות בחגיגות (...?).

עמ' רמ"ה — והנה אותו ר' אברהם (מלווהו של ר' גרשון חנוך מרדזין לאיטליה) תאר לפני את הציץ שראה במו עיניו.
א. שם מלווהו היה ר' ישראל קאצקער.
ב. אין ידוע לנו מכל ספרי רדזין-איזביצא על ציץ הזהב שהם ראו⁵⁶.

55 ר' עטרת תפארת ישראל עמ' 18 הכותב „בשנת תרט"ז נאסר הרבי, רק כעבור חמשה עשר חודש שוחרר ממאסרו בכ"ג תמוז תרי"ח" הסתירה בדברים היא מגיה וביה (והספר נכתב בהדרכת האדמו"ר מסדיגורה, כמצוין בשער הספר!).

56 ר' ש"ז שרגאי, ס' הבעש"ט עמ' קס"ט.

עמ' רנ"ט — אחרי הכנה של שעות רבות (של חסידי קוצק) בלמוד והשתקעות במחשבות, שהטעתה את המתבוננים לדמות בלבם, כי אכן, התקינו כבר את עצמם לתפילה. אף כאן, המשפט האחרון הושם בכתב יד בסוגריים כציון להשמטה שמשום מה לא נשמטה...

עמ' רס"א — קבלת הפנים שנערכה לכבודו (של ר' מרדכי יעקב מסדיגורה) לכל אורך הדרך... אלפים לאין וספור נהרו לקראתו... רגשי ההערצה ללא קץ שהביעו לו כראש גולת ישראל אין דומה להם בתולדות ישראל החל מימי הביניים (...!).

עמ' רס"ד — יחזקאל הנביא כתב בגולה בסגנון יותר ציורי (מישעיהו) ובהרחבה יתרה, אם כי בספירה פחות עילאית (...?).

תיאורו את ר' חיים בן עטר רצוף שגיאות (עמ' רצ"ח—ש"ב). ר' חיים בן עטר יצא במיוחד מירושלים לקבל את פניו (של ר' חיים אבולעפיא) (עמ' רצ"ט)... רחב"ע שהה בארץ רק שנה אחת בלבד (עמ' ש')... פירשו „אור חיים" נקבע ע"י הבעש"ט כתורה של החסידות וכתחליף ל„זוהר" שחשבו לנעלה מהשגת בני דורו. רחב"ע נולד במוגדור שבמרוקו (עמ' ש"א).

א. ר"ח בן עטר פגש בר"ח אבולעפיא עוד בהיותו בגליל בדרכו לירושלים, רח"א ניסה לשכנעו שישאר בטבריה ולא יעלה לירושלים אך ר"ח בן עטר לא נעתר לו.

ב. ר"ח בן עטר שהה בארץ כשנתיים.

ג. כל כמה שהבעש"ט העריך את פירוש אוה"ח, הוא לא קראו כ„תורה של החסידות וכתחליף ל„זוהר" ⁵⁷.

ד. רחב"ע נולד בסאלי.

57 רעיון דומה, במלים שונות נאמר בשם ר' ישראל מרז"ין, דברי דוד לר' דוד משה מצורטשוב.

המשתתפים בגליון זה:

ד"ר אריה קימלמן, רח' מעלות 2, ירושלים
הרב קלמן כהנא, רח' פנים מאירות 17, ירושלים
הרב אריה כרמל, רח' בית וגן 94, ירושלים
פרופ' יהודה לוי, רח' בית וגן 46, ירושלים
יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים
אברהם בריק, רח' אחד העם 9, ירושלים
ד"ר אברהם ס' אברהם, רח' בית וגן 86, ירושלים
ד"ר מאיר קובר, רח' אמרי בינה 14, ירושלים
הרב גרשון קיציס, רח' גטרונאי גאון 9, ירושלים